

המאסף : "מכתב חדש אשר עֲדָן בימינו לא היה"

נחל הכשור, א'

Moshe Pelli

University of Central Florida

The author examines the phenomena related to the publication of the first modern Hebrew journal, **Hameasef** (1783-1811), in early Haskalah in Germany.

While attaching importance to the earlier appearance of **Kohelet Musar**, edited by Moses Mendelssohn in the 1750's, the article argues for the primary historical and literary place of importance of **Hameasef**. In **Hameasef**, one notices significant trends related to the new and modern conceptualization of Judaism offered by Hebrew Haskalah. The journal manifested a newer, wider view of Jewish communities of Europe, and presented a re-interpretation of Jewish heritage. This journal, unlike the ephemeral **Kohelet Musar**, established a center of Hebrew literature, fostering the creative efforts of Hebrew writers and poets, transcending its boundaries and its time.

The development of the European literary periodicals in the eighteenth century and the changes in cultural scene in Europe, especially the emerging middle classes, the setting up of readers' societies and public libraries, are cited as general backdrop for the launching of the Hebrew monthly.

The article reviews the early literary periodicals in Germany, and concentrates on the **Berlinische Monatsschrift**, which started publication half a year before the Hebrew journal, and thus was said to have influenced the latter. By examining the introductions to both the German and Hebrew monthlies and the contents of their respective issues, the author concludes that while there are certain similarities between the two, their orientation was essentially different. There were certain similarities in format, size, and printing practices. However, other German periodicals, examined as well, shared these similarities. A comparison of the literary aspects of the two journals and their use of prevalent literary genres indicates general trends of 18th-century European literature, and does show that the Hebrew journal concentrated on its own unique Hebraic heritage, promoting the publication of original literary works. The ostensible affinity between the two is explained as an adherence to Enlightenment tenets, to literary conventions and to journalistic practice that the two had in common.

The author goes on to review some of the other important German journals, such as the **Allgemeine deutsche Bibliothek** (started in 1765), **Magazin für die Deutsche Sprache** (1782), **Der Deutsche Merkur** (1783), and **Deutsches Museum** (1776), in order to show the prevailing journalistic trends of the time. The Hebrew journal's affinity to the German periodicals in general is marked by its attempt to preserve a unique Judaic and Hebraic character for which there was no precedent except in the general literary tradition of Hebrew letters.

Finally, there is an attempt to classify *Hameasef* in accordance with various definitions of Enlightenment periodicals, as suggested by such critics as W. Graham, R. Bond, and J. Wilke. The Hebrew journal is classified as an interdisciplinary periodical, dedicated to both creative work and thought, yet also as a journal desirous of disseminating knowledge and promoting the Hebrew Enlightenment.

המאסף וקהלת מוסר: ראשוניות ועראיות

המאסף, כתב-העת של ההשכלה העברית בגרמניה, החל להופיע בשנת תקמ"ד בקניגסברג, ונדפס עד שנת תקנ"ז, בהפסקות כלשהן, ואחר-כך חזר והופיע בשנים תקס"ט-תקע"א.

ראוי המאסף שייחשב לכתב-העת העברי המודרני הראשון אף כי קדמה לו כשלושים שנה הופעתו של הפירסום (הפריודי?) קהלת מוסר, שנדפס בשני גיליונות בלבד. מקומו של קהלת מוסר שמור לו בתולדות הפריודיקה העברית ובתולדות סיפורת ההשכלה כחלוץ וכמשקף נאמנה את רוח הנאורות ותקופתה ואת הנטיות המשכליות של עורכיו, מגדלסון וטוביה בוק שזהותו אינה ברורה, באמצע המאה, כפי שהראה גילון בחיבורו המקיף והמפורט על קהלת מוסר. אך אין כל ספק שהופעתו הספוראדית של קהלת מוסר תביאנו לראות בהמאסף את התופעה היציבה יותר – משום הופעתו התדירה, הקבועה והמתמשכת – המציינת את ראשית העיתונות הסיפורתית העברית. ואילו קהלת מוסר ראוי להיחשב כתופעה חלוצית, אך עראית ואפמראלית, ולפי השערה אחת: אולי ניסיונית; "אפיזודה חולפת" – בלשונו של גילון. התופעה הגלומה בשבועון המוסרי העברי חשובה ביותר משום זיקותיה לעיתונות המוסרית במחצית הראשונה של המאה הי"ח, אך אינה אלא תופעה ייחודית ומיוחדת, בודדה ומבודדת. גם אם נחשיבה כ'מבשרת' את התופעה הקבועה שעתידה להתרחש, סבורים אנו (בניגוד להיגדים מכלילים של חוקרים אחדים) כי אין אפשרות להצביע על זיקה ישירה או כל נקודות השפעה ישירות ביניהן!...

בניגוד לקהלת מוסר, מהווה המאסף תופעה מורכבת ומקיפה, המקבילה (על-פי הנחתנו) לתחייתה של הסיפורת העברית והמציינת את ראשיתה של ההשכלה. בעצם קיומו ובדרגת השפעתו מהווה המאסף את הבריח התיכון של הסיפורת המתחדשת. גילון, לעומת זאת, נאמן לחפיסת ראשוניותו של קהלת מוסר ועל אף היותו אפיזודה

¹ בדיעה זו אני מסכים עם מאיר גילון, שעל-פי דבריו עצמם, שצוטטו לעיל, אפשר להגיע לאותה מסקנה. וכן גם בהמשך דבריו, גילון סבור שקהלת מוסר היה "מבשר של תקופה חדשה" אך "פורץ דרך לא היה, שכן נכשל בראשית דרכו... וכך ניטלה ממנו כל אפשרות של השפעה" (מאיר גילון, קהלת מוסר למגדלסון על רקע תקופתו [ירושלים, תשל"ט], עמ' 147) לעומתו, מנסה צמרירן להראות קווי-זיקה בין קהלת מוסר ובין המאסף: רמזים על כך פזורים בסיפור על המאסף, צמח צמרירן, *המאסף* כתב העת המודרני הראשון בעברית (תל-אביב, תשמ"ח) עמ' 21 (ואולי הם נכונים בחלקם בעיקבות הדפסת קיטעי השבועון המוסרי בהמאסף); עמ' 24: "הרעיון להוציא לאור כתב עת כמו 'קהלת מוסר'... הוא כעין בשורה לקראת 'המאסף', כעין פתיחה ל'המאסף'. על אף כישלוננו, מהווה אפוא הניסיון של 'קהלת מוסר' כעין אקדמה ל'המאסף'".

מצומצמת, טוען, שכתב-עת זה "פותח, בתחום הרוח, את תקופת היהדות המודרנית". בניגוד לקהלת מוסר, שלא היה קשור בשום גוף ציבורי יהודי ידוע או כל תנועה תרבותית, הקים המאסף תנועה סיפרותית-תרבותית בעלת השפעה מרחיקת לכת. עורכי המאסף היו יוזמי התנועה החדשה, וכתב-העת עצמו שימש ככלי-הביטוי העיקרי של הפעילות החדשה הזאת. תופעה חדשה זו, בניגוד לקודמתה, נמשכת לאורך שנים והיא מצטיינת בהתפתחויות סיפרותיות ותרבותיות מרכזיות המלוות אותה ואת הסיפרות העברית החדשה.

מקומו ההיסטורי של המאסף

מה מאפיין את התופעה החדשה הזאת ששמה המאסף? בניגוד לפעילות הסיפרותית המצומצמת שנקשרה בהופעת קהלת מוסר, הפעילות הסיפרותית והפובליציסטית של עורכי המאסף וסופריו במשך עשר שנות הופעתו הממשית (בעשרת הכרכים שנדפסו בהפסקות בתקופה של למעלה מ-25 שנות קיומו) מהווה ניסיון ראשון בתקופה המודרנית להקיף, לבחון ולשקף את מיגוון ההווייה היהודית (אף כי לא הצליח להקיף את מיכלולה במלואו). בהמאסף מצוייה תפיסה רחבה של יהדות זמנם, מעבר לגבולותיה של קהילה אחת או של קהילות אחדות. כתב-העת העברי יצר למעשה קהילה חדשה שחרגה ממיגבלותיהם של גבולות גיאוגרפיים מקומיים והפכה להיות קהילה האינטלקטואלית המודרנית – ריפובליקת ההשכלה העברית, המייצגת את הניסיון הציבורי והמאמץ המשותף לחידוש התרבות העברית.

המתכונת היסודית של כתב-העת, הכולל מדורים רבים במיקצועות הרוח השונים, משקפת את ריבוי הנושאים שניסרו בעולמם של היהודים החדשים, ואת היקף התעניינותם... המאסף מהווה תופעה מאגזינית, במובנה המקורי של המילה (=מחסן). כתחליף להתייחדות של היהדות הרבנית בנושאי ההלכה והפרשנות (אף כי גם אלה נכללו בין הנושאים שנידונו בהמאסף...). המאמץ האינטלקטואלי והיצירתי של ההשכלה אומנם המשיך את הנטיות הקיימות ביהדות לפרשנות – אך באורח מדעי מְשוּוה, ומתוך הדגשת הפֶּשֶׁט.

ראיית המציאות היהודית בת-הזמן הוכתבה במידה רבה על-ידי חריגה מן המוסכמות בתפיסת היהדות ההיסטורית במצעה האידיאולוגי של התנועה שעמדה מאחורי המאסף. באופן כללי, הוצעו ראייה מחודשת ורה-אינטרפרטאציה של המורשת היהודית, שהיה בהן שילוב של מסורת וחידוש גם יחד.²

כתב-העת הפך להיות מוסד-תרבות של קבע. במשך שנות קיומו שימשו בו עורכים אחדים – מיצחק אייכל ומנדל ברסלוי בראשית הדרך, ועד אהרון וולפסון ויואל ברי"ל בהמשך, ושלוש הכהן בשנותיו האחרונות. בעריכת כתב-העת הורגשה תחושה ממשית

² ראה מאמרי בספר פטרסון *Criteria of Modernism in Early Hebrew Haskalah Literature*, Glenda Abramson, Tudor Parfitt, ed., published in honour of Dr. David Patterson (Switzerland, 1994), עמ' 129-142; וכן מאמרי "לקביעת ראשיתה של סיפרות ההשכלה העברית וביחנת המודרניזם", בין הסטוריה לספרות ספר יובל ליצחק ברידלי, בעריכת שלמה נש (ישראל, 1997), עמ' רל"ה-רס"ט.

של המשכיות, שכמובן לוותה גם בתופעות של חידוש ושינוי. בין חבר העורכים והסופרים שליוו את המאסף הייתה קיימת מודעות של השתתפות במיפעל סיפורתי קבוע ונמשך. ניכרת הרגשת מחוייבות ומעורבות בפעילות הסיפורתית, התרבותית והחברתית של כתב-העת.³

כחלק מפעילותו כמכשיר תיקשורת, יצר המאסף קהל קוראים וחותמים, כמסתבר מרשימות החתומים השונות שנדפסו בכתב-העת, ואף קיים קשר עם קוראיו. כפי שהיה הדבר גם בכיתבי-העת הלועזיים מסוגו בארצות אירופה השונות באותה מאה, קהל הכותבים וקהל הקוראים בעיתון היה אחד (אף כי מיספר הקוראים שלא משכו בעט סופר היה רב יותר ממיספר הסופרים הפעילים).

המאסף תרם למסורת הסיפורתית של סיפורת ההשכלה המתחדשת – בעיצוב הטעם הטוב ובבחירת האסטיטיקה הסיפורתית. סופריו דנו בפואטיקה הן מבחינתה התיאורטית והן בגילומה הממשי בדיברי יצירה תוך טיפוח הקונוונציות הסיפורתיות של הז'אנרים השונים. העיון התיאוריטי של בני הקבוצה הסיפורתית שמצאה את מקומה לייד המאסף הרחיב את אופקיו מעבר לסיפורת החדשה והמתחדשת וביקש גם להגדיר מחדש תופעות יצירה מרכזיות בסיפורת היהודית הקלאסית. כך הוקדש מאמץ רוחני ויצירתי רב להגדרת השירה המיקראית במיפעל ה'ביאור' ואף בהתפתחותי המאוחרות בעיקבות פעילותו של מנדלסון.⁴

בניגוד לקהלת מוסר שנכתב על-ידי סופר אחד – מנדלסון – או שניים – טוביה בוק, שזהותו לוטה בערפל – השתתפו בהמאסף רבים מן הסופרים העבריים בתקופה ראשונה זו, ששמם חקוק בתולדות הסיפורת העברית. הם פירסמו בו מכיתביהם, וראו בו את אחד הכלים לחידושה של הסיפורת העברית.⁵ למעשה שימש כתב-העת כ'מרכז רוחני' לרבים

³ ראה במאמר המערכת "דבר אל הקורא", עם חידוש הופעתו של המאסף, ח' (תקס"ט) בראש הכרך. העורך מדגיש כי כמה מ"בעלי המאספים הראשונים" "התאחדו אתנו" והבטיחו להשתתף בהמאסף החדש, ולכבודם ימשיכו לכנות את כתב-העת באותו השם. וכן עיין במכתבו של העורך, שלום הכהן, ליצחק אייכל על שאיפתו לחדש את הוצאת המאסף, שנדפס בספר איגרותיו, כתב יושר (וינה, 1820), עמ' 96, בהערה, וכן בסיפרו של מ. ה. לטריס, ספר מכתבי עברית (וינה, 1868), עמ' 136. עוד על כתב-העת כחלק מהתחדשות הסיפורת העברית ותרבותה, ראה מאמרי "1783 The Haskalah begins in Germany with the founding of the Hebrew journal *Hame'asef*," *Yale Companion to Jewish Writing and Thought in German Culture 1096-1996* (New Haven & London, 1997), pp. 101-107.

⁴ ראה, משה בן רבי מנחם מענדל סופר [מנדלסון], אור לנתיבה (ברלין, תקמ"ג); תפיסת השירה המיקראית מובאת במבוא לשירת הים, ספר נתיבות השלום, ספר שמות (ברלין, תקמ"ג), ס"ב עא-ס"ו עב. וכן ראה, נפתלי הירץ ויזל, "פתיחת המשורר", שירי תפארת (פראג, תקס"ט); [יצחק סאטאנוב], "מלאכת השיר", ספר חזיון (ברלין, 1775); יואל בר"ל, "הקדמה ראשונה מענין השירי בכלל, ומליצת ספר קודש בפרט", ספר זמירות ישראל (ברלין, תקנ"א), עמ' ו-ד. הקדמה זו אינה מצוייה במהדורה הראשונה של הספר שנדפסה בברלין בתקמ"ה, והיא מופיעה במהדורת תקנ"א.

⁵ תופעה דומה הייתה גם בסיפורת האנגלית, שבה השתתפו מיטב הסופרים בעיתונות הפרוודית. ראה, *Walter Graham, English Literary Periodicals* (New York, 1966), עמ' 14-15. כדי לציין בפומבי כי רשימת החתומים בהמאסף כללו גם את סופריהם, הביאו את שמותיהם

מסופרי התקופה – הן לסופרים עבריים שהיו בגרמניה באותה עת, והן לסופרים שחי ופעלו מחוץ למרכז הגרמני. בין סופרי המאסף הידועים שפעלו בארצות אירופה האחרות אפשר להזכיר את דוד חופשי (מנדיס-פראנקו) באמשטרדם, אליהו מורפורגו באיטליה, משה אנסיים בצרפת, האחים ברוך ויהודה ייטלש בפראג ואפרים לוצאטו האיטלקי שחי בלונדון תקופה ממושכת. כמו-כן: יוסף האפרתי שבשנותיו האחרונות גר בפראג והירץ הומברג שפעל באוסטריה. כל אלה ואחרים תרמו מכתיביהם להמאסף בהיותם מחוץ למרכז הגרמני.

לעורכי המאסף היו איפוא קשרים עם סופרים מחוץ לפרופריה שלהם בארצות כאיטליה והולנד, והללו הוזמנו לקחת חלק במאבקים על אידיאולוגיית ההשכלה, שהחלה לחרוג ממיסגרות גיאוגרפיות צרות. חלק מהם אף השתתף באופן פעיל במאבקי ההשכלה, כדוגמת פעילותו המשכילית מאחורי הקלעים של אליהו מורפורגו לגיוס אחדים מרבני איטליה לשם תמיכה בוויזל בפולמוס דברי שלום ואמת⁶.

בנוסף על הקשרים עם סופרים בארצות אחרות, שאב אליו המרכז הגרמני כוחות ממרכזים יהודיים אחרים. כמה וכמה מן הסופרים נמשכו אליו כאל מרכז ההשכלה העברי. ביניהם: נפתלי הירץ ויזל, שעבר כמה תחנות, כולל קופנהאגן ואמשטרדם לפני כואו לברלין (ב-1774), לפני הקמת המרכז, שלמה מיימון שבא מליטא, יהודה ליב בן-זאב שבא מקראקא, יצחק סאטאנוב, שאף הוא הגיע לברלין בכגרותו, ושלוש הכהן שבא מפולין.

חשיבות רבה להמאסף לא רק בתחום הסיפורת העברית, בשמשו כמה ליצורים עבריים, אלא גם בפיתוח תחומי הלשון העברית, לשון התיקשורת החדשה בעברית המתחדשת. הלשון הותכה במעבדה הניסיונית של כתב-העת מתוך הצורך המידי לקבוע צורות לשון והבעה לנושאי היומיום, ענייני מדע וידע חדשים, והיבטים מודרניים וחילוניים של המציאות האירופית.

זאת ועוד: סיפורת ההשכלה לא הייתה תופעה סיפורתית אוטונית נידחת, אלא הייתה חלק מתופעה ציבורית חברתית-תרבותית – מתנועת ההשכלה שקרמה עור וגידים עם ייזום הוצאתו לאור של כתב-העת והכשורה שיצאה לציבור במינשר הפומבי נחל הבשור. תחומים משיקים בכתב-העת, הגובלים בהשכלה, עסקו במציאות היהודית בכללה ולא-דווקא באופן בלעדי בסיפורת יפה – דהיינו: נושאים שעמדו ברום עולמה של היהדות המתחדשת בתחומי החינוך, ההלכה והחברה. למעשה דנו סופרי המאסף בנושאים רבים שהתחילו להעסיק את היהודי המודרני והמתמדרן אף כי לא הקיפו, כאמור, את מיכלול ההווייה היהודית במלואה.

השפעתו של המאסף הייתה רבה בזמנו ואף לאחר זמנו. עדות לכך תמצא בהעתקת קטעים שלמים מן המאסף בבכורי העתים בשנות ה-20 למאה ה"ט, הניסיון לחדשו בשנת 1829, והמהדורה השנייה של כרך א' שנדפסה על-ידי לטריס בשנות ה-60 למאה

בהדגשה ברשימה שנתפרסמה בראש כרך ב' (תקמ"ה). וביניהם היו דוד פראנקו מינדיס, יצחק סאטאנוב, הירץ ויזל, משה דעסויא, ואל בר"ל, ברוך לינדא, אברהם מילדולא, ועוד. ראה בסיפרי במאבקי תמורה (תל-אביב, תשמ"ח), בפרק על ויזל. ועיין במאמרו של יצחק ריבקניד, "אליהו מורפורגו מסייעו של ויזל במלחמת ההשכלה", יד ושם לזכר אברהם זלמן פריידוס (ניו-יורק, תר"ץ), עמ' קל"ח-קנ"ט.

הי"ט. גם כתב-היד של המאסף בקאסל משנת 1799, שנמצא על-ידי רול, מצביע על שאיפה לחדש את כתב-העת.⁷

זיקת המאסף לקהלת מוסר בתפיסת העורכים

התופעה החדשה המתגלמת בדמותו של המאסף נוצרה בלא כל קשר ישיר לתופעה הקודמת של קהלת מוסר, וכנראה גם בלא ידיעת עורכי המאסף, שקדם לו כתב-עת עברי-ולוא גם עראי- כלשהו. במינשר נחל הבשור, שהודיע על התוכנית להוציא כתב-עת עברי, מדגישים העורכים את צד החדש שבדבר, משום שכתב-עת כזה עדיין לא היה בזמנם. בלשונם, "מכתב חדש, אשר עדין בימינו לא היה"⁸. אין כל ספק שלוא ידעו על התקדים, היו מודיעים על כך בגאווה ומקשרים את המאסף עם שמו של מנדלסון, מחבר קהלת מוסר, מה שלא עשו בנחל הבשור. וגם אם ביקשו שלא לצער את מנדלסון על חוויית איסור המשך הפירסום שפגע בו בזמנו, כהשערתו של גילון⁹, אפשר להניח, כי היו רומזים על כך בלא להזכיר את שמו של מנדלסון, ובוודאי שלא היו מדגישים את ראשוניותו ומקוריותו של המאסף כפי שעשו. השערה אחרת מועלית על-ידי צמריון: יזמי המאסף לא היו יכולים לדעת על קהלת מוסר משום שהדפסתו הייתה ניסיונית בלבד¹⁰. ואכן, היעדר פריטים יסודיים בצורת ההדפסה של קהלת מוסר, ההכרחיים להוצאה סריאלית או פריונית – על פי עצם ההגדרה של כתב-העת הפריוני (וראה להלן) – מעורר ספקות אם אכן הועידו אותו העורכים להדפסה כשבועון. בגיליונות של קהלת מוסר ששרדו חסר ציון כלשהו של מיספר הגיליון, תאריכי ההוצאה לאור, שם המדפיס או המוציא-לאור והעורך ומקום ההוצאה, כמקובל בעיתונות הגרמנית באותה תקופה¹¹. ואף אין כל פנייה של העורך או המערכת לקורא בקשר לדרכו של כתב-העת, כמקובל בעיתונים חדשים. מהו איפוא הבסיס להשערה שאכן היה זה ניסיון להוציא

⁷ Walter Röll, "The Kassel 'Ha-Meassef' of 1799 [:] An Unknown Contribution to the Haskalah," *The Jewish Response to German Culture*, Jehuda Reinharz, ed. (Hanover & London, 1985), עמ' 32-50.

⁸ נחל הבשור, כרוך עם המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' א', בניגוד לדעתו של יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, 1960), עמ' 151: "לפני עיניהם היו מרחפים קהלת מוסר של מנדלסון, ירחון גרמני כשם *Der Sammler* וגם *Berlinische Monatsschrift*."

⁹ גילון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, עמ' 8, 21; מיכאל ראובן מתנגד להשערה זו של גילון, בכיקורת על סיפרו, קרית ספר, נ"ד (ד', אלול תשל"ט), עמ' 790-793.

¹⁰ צמריון, המאסף כתב העת המודרני הראשון בעברית, עמ' 23. מנוחה גלבוני, "המאסף" – כתב העת המודרני הראשון בעברית, מהות, א' (ו', קיץ תשמ"ט), עמ' 235-236, דוחה השערה זו בכיקורתה על סיפרו של צמריון.

¹¹ קהלת מוסר שער א'. העותק של הגיליון הראשון מצוי במוזיאון הבריטי, מס' 23, b. 1940, וכולל שערים א'-ג'. העותק השני, הכולל גם את גיליון ב', ובו גם הפרקים ד'-ו', מצוי בסיפריית האוניברסיטה של לייפציג, וצילומו נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מס' איני' 249.2 I/ ההגדרה שהציע בונד לפירסום פריוני דורשת, בין השאר, תאריך ומיספר הגיליון בהוצאה לאור בפירוק זמן קבועים ונמשכים. ראה, Richmond P. Bond, editor, "Introduction," *Studies in the Early English Periodical* (Chapel Hill, 1957), עמ' 3.

כתב-עת קבוע וסריאלי? בהיעדר פרטי זיהוי אלה, שאוליי אבדו ואוליי לא נדפסו כלל – נתקשה לקבוע בוודאות כי קהלת מוסר אכן היה 'כתב-עת' במובן המקובל של המושג ועל-פי הגדרתו. בנוסף על כך, הציון 'שער' בחוברת עצמה: 'קהלת מוסר שער א', 'קהלת מוסר שער ג', וכו', אינו מושג הכרוך בהכרח בפירסום פריודי, והוא מופיע גם בספרים¹². לעומת זאת, בגוף הטקסט נתפרסמה הערת הכותב המבטיח, כי יפרסם משהו בעתיד, כדלהלן: "ויתר הדברים אשר שלח לי רעי גנוזי הם אתי ולמועד הבא יחקו מליו)", בסוף שער ב', שיש בו כדי לרמוז על תופעה פריודית והמשכיות כלשהן. גילון משתדל להוכיח על-פי כמה מקורות, כי קהלת מוסר היה כתב-עת שהוגדר כ'מכתב' (כתב-עת, בלשון המשכילים)¹³. הוא מביא ציטטה שאמורה להגדיר את המושג כתב-עת ואפילו המושג שבועון מוסרי, בלשון מקראית-מליצית: מוצא לאור זה אחרי זה ובמספר-עמודים קטן", על-פי הטקסט כדלקמן: "לחוק על ספר דברי חכמים וחידתם קו לקו ועיר שם זער שם נכתבים במליצה למען ינעם לנפש הקוראים"¹⁴. איני יודע איך הגיע גילון למסקנה מרחיקת לכת זו. הטקסט מעיד בלשונו השיבוצית על הדפסה של דיברי עיון ויצירה ("דברי חכמים וחידתם", המקביל בפסוק במשלי א: ו' לחלק השני – "להבין משל ומליצה") בפירסום שעשוי להיות חוזר, אך בוודאי הוא ספוראדי ואקראי. הטקסט מדגיש, כי החומר יהיה כתוב 'במליצה' – בלשון 'ציוורת' בת הדימיון היוצר (בניגוד ללשון מדעית, או רבנית יבשה), וכי הוא מיועד לקהל קוראים. גם העדויות האחרות על מהותו של קהלת מוסר אינן מייחדות אותו ככתב-עת פריודי. לדוגמה, בתוכן העניינים לחוברות מחצית השנה של המאסף, כרך ב', שבו נחזרו ונדפסו קטעים מקהלת מוסר, צויין המקור (במקום שם המחבר) "מספר קהלת מוסר"¹⁵. וכן בתוכן חוברות המחצית השנייה של השנה צויין החלק השני שנדפס מתוך קהלת מוסר כדלקמן: "מס' קהלת מוסר"¹⁶. שימוש זה עשוי להעיד שעורכי המאסף מתייחסים אליו כאל פירסום שאינו בהכרח פריודי או סריאלי. גם עדותו של אייכל בכיוראפיה על מנדלסון, שנדפסה בהמאסף בתקמ"ח וכספר נפרד בתקמ"ט – לאחר שכבר נודע, כפי הנראה, דבר זיקתו של מנדלסון לקהלת מוסר – אינה מבהירה שהמדובר בכתב-עת אלא שמנדלסון ורעהו טוביה כתבו "כתב מיוחד"¹⁷. 'כתב מיוחד', בלשונו של אייכל, אינו 'מכתב' (כתב-עת) כפי שמבקש גילון להציע, אלא, כמשוער, הדפסה מיוחדת. יצויין, שבהמשך מוסר אייכל כי לא נדפסו אלא רק "שני דפים הכולל ג' שערים" ומחמת

¹² השווה: ספר החזיון ליצחק סאטאנוב (ברלין, 1775). ציון פירקי הספר כ'השער הראשון' וכו'. אך בהיעדר מינוח מקובל בעיתונות העברית, אפשר לשער שאילת מונחים מתחום הספר. ראה בהמשך הדיון על הגדרת כתב-עת פריודי.

¹³ גילון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, עמ' 5-8. הוא מביא מקורות נוספים וטיועונים נוספים להצדקת עמדתו. כן ראה שם, עמ' 21, עדות נוספת משנת 1789.

¹⁴ גילון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, עמ' 8.

¹⁵ "לוח מכל השירים והמכתבים", המאסף, ב' (תקמ"ה), בגב העטיפה הצבעונית לחוברות המחצית הראשונה של השנה, לאחר עמ' צ"ו.

¹⁶ "לוח מכל השירים והמכתבים", המאסף, ב' (תקמ"ה), בגב העטיפה הצבעונית לחוברות המחצית השנייה של השנה, לאחר המוספים הגרמנים.

¹⁷ יצחק אייכל, תולדות רבנו החכם משה בן מנחם (ברלין, תקמ"ט), עמ' י"ג.

"המקנאים" לא הדפיס מנדלסון יותר אף "דף אחד ממכתבו". שלמה דובנא, שהיה מקורב למנדלסון בתקופת ה'ביאור', מכנה את הפירסום הזה "קונטרס" בהערתו הכתובה בכתב-ידו על הגליון שנמצא במוזיאון הבריטי¹⁸. ובכן, חוסר הבהירות עדיין קיים, והוכחה של ממש, כנראה, אינה מצוייה. כמדומה, שבדרך כלל נטו המבקרים והחוקרים שדנו בקהלת מוסר להגדיר את התופעה הבלתי-ברורה כ'שכועון מוסרי', משום שהתאימה לדפוס קבוע ולתופעה ידועה בפריודיקה האירופית.

אין כל ספק, שבתודעתם של עורכי המאסף, הריהם יוצרים בריאה חדשה... כל ההיגדים שנדפסו בנושא זה במינשר נחל הבשור בתקמ"ג מבטאים את החידוש והחדשנות שבמעשיהם על-פי תפיסתם שלהם.

ואולם, כעבור שנה וחצי (בגליונות אדר וניסן לשנת תקמ"ה) פירסמו העורכים קטעים נבחרים מקהלת מוסר, ובהערות-שוליים צנועה למדי, בת שלוש שורות, הודיעו על דבר הוצאתו בעבר של כתב-העת ("מכתב") הקודם, קהלת מוסר. לא צויין מי המחבר או העורך ("הפר" בלשון פאסיווית), אף כי ניפר, כי עתה בוודאי כבר יודעים המאספים מי היו מחברי קהלת מוסר, שכן הם משבחים אותם כ"אנשים זכי הרעיון, וברי לבב" (ב: צ', בהערה). אך מסיבה זו או אחרת אינם מפרסמים את זהותם בפומבי. וכן לא מסרו את תאריך ההוצאה לאור, אלא נאמר באופן סתמי: "מקדם". המידע נמסר באופן מעורפל למדי.

קטעים ראשונים אלה מתוך קהלת מוסר נדפסו בגליון אדר של המאסף לשנת תקמ"ה, כמדור 'מכתבים', שהוא מדור המאמרים, ושבו הופיע גם מיכדה בפרוזה, כגון סיפורים אידיליים. הקטעים אינם מובלטים במיוחד: הם מופיעים כפריט שלישי כמדור, כאילו היו מוצנעים כלשהו. הכותרת אף היא ענוותנית למדי. לעומת טיפול 'צנוע' זה, נראה שינוי בטיפולה של המערכת בהדפסת החלק השני, שנכלל בגליון ניסן. הקטע מופיע כבר כפריט ראשון בראש המדור 'מכתבים'. בכותרת המישנה מופיע עתה שם כתב-העת 'קהלת מוסר שער א', וכותרת הקטע באותיות כותרת גדולות עוד יותר: "האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי". דחיית פירסום שער ראשון זה של קהלת מוסר לשם הדפסתו המאוחרת לאחר שער ג', שראה אור תחילה, מובנת בגלל התאמת הנושא והכותרת לתאריך הוצאת החוברת בניסן (ב: ק"ג) אין כל ספק, שהדפסת החלק הראשון עוררה עניין והביאה את העורכים להדגיש יותר את החלק השני ואת מקורו, אף כי עדיין אין הם מציינים את זיקתו של מנדלסון לפירסום זה, אם כעורך או כמחבר.

¹⁸ קהלת מוסר שער א', בעמוד שלפני העמוד הראשון, בצילום מן העותק המצוי במוזיאון הבריטי: "הקונטרס הזה חברו שני אנשים" ... הכינוי 'קונטרס' מופיע פעמיים.

הפריודיקה הסיפרותית האירופית כרקע להופעת המאסף

הפריודיקה הסיפרותית ושכועוני המוסר: בהיעדר מסורת פנימית של פריודיקה סיפרותית בעברית¹⁹, מהווה הופעתו של כתב-עת סיפרותי מודרני בעברית תופעה יוצאת דופן, הדורשת הסבר. אל-נכון יש לקשר אותה עם תופעות שהיו נחלת התרבות האירופית, ועם התמורות באקלים התרבותי שהחל לתת אותותיו גם על שיכבה חברתית מצומצמת של יהודים בני המעמד הבינוני העולה. אחת התופעות החשובות של המאה הייתה צמיחת העיתונות והגידול בפריודיקה הסיפרותית באירופה. ובוודאי קשורה התופעה העיתונאית העברית בשאיפה להכניס מרוחה של הנאורות האירופית לאוהלו של שם באמצעות ההשכלה העברית. תחילתה של העיתונות האירופית מעוגנת במאה הי"ז, והמשך התפתחותה ופריחתה לסוגיה השונים במאה הי"ח באנגליה, בצרפת ובגרמניה, מקום הורתו של המאסף²⁰.

המחצית הראשונה של המאה הי"ח אופיינה בהופעתם של שכועוני מוסר במיסגרת הפירסומים הפריודיים הסיפרותיים באנגליה, בגרמניה ובאירופה בכלל. כיתבי-העת האנגליים השפיעו לרוב על מקביליהם בגרמניה, שהעתיקו מהם דפוסי-איפיון ועיצוב ז'אנרים ומתפונות סיפרותיות ואף תירגמו מהם חומר רב. שכועוני המוסר היוו ז'אנר עיתונאי-פריודי שנשא ציביון ואופי ייחודיים, הן מבחינת התוכן והצורה והן מבחינת הסיגנון, הטון והקונוונציות הסיפרותיות. השכועונים זוהו בשמם המיוחד והוכרו בהופעתם השבועית הקבועה והנמשכת ללא הגבלה מראש. שכועונים אלה אופיינו בעיקר בתוכנם המלמד מוסר ובהיעדר האקטואליות. בצורתם הסיפרותית הם נדרשו לז'אנרים סיפרותיים כגון סאטירות, אליגוריות ומשלים ולצורות עיצוב ומיסגרת כדוגמת מיכתבים וחלומות. בעיקר הם הצטיינו בשימושי סיגנון ייחודיים²¹. הסיפרות המיקצועית ניתחה את התופעה מהיבטיה ההיסטוריים, החברתיים, התרבותיים והסיפרותיים, ודנה

¹⁹ שני פירסומים עיתיים קדמו להמאסף: שאלות ותשובות פרי עץ חיים היה כתב-עת תורני שהופיע בשנים 1691-1807 באמשטרדם; בכורי קציר, 1715, כלל שאלות ותשובות בהלכה. בידי מצוי צילום של פרי עץ חיים משנת 1701 הנראה כשו"ת לכל דבר. כן ראה, יצחק רפאל, "פרקים בתולדות העתונות העברית", ראשונים ואחרונים (תל-אביב, תשי"ז), עמ' 327-323; מנחה גלבו, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה (ירושלים, תשנ"ב), עמ' 49-51, נדפס תחילה בלקסיקון העיתונות העברית במאה XIX, א' (תל-אביב, תשמ"ו), עמ' 28-32.

²⁰ ראה, Alexander Andrews, *The History of British Journalism*, I (Michigan, 1968; facsimile of the London, 1859 edition), פרק ב'. על התפתחות העיתונות בתקופת ההשכלה, ראה סקירה כללית בסיפרו של פריץ גץ, *תולדות העתונות העולמית* (ירושלים, 1951), עמ' 30-34. גץ מוסר את מיספר כיתבי-העת "בעלי כיוון מוסרי" לארצותיהם השונות, בשנת 1761: 200 באנגליה, 500 בגרמניה, 31 בצרפת (עמ' 33).

²¹ אוברקאמפף מגדיר ומנתח את השכועון המוסרי בסיפרו Walter Oberkampff, *Die zeitungskundliche Bedeutung der moralischen Wochenschriften* (Dresden, 1934), עמ' 69-72. סיכום מקיף בעברית של דרכי השכועון המוסרי האירופי ימצא בסיפרו של גילון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, עמ' 22-36, בליוויית איזכור ההיסטוריונים והמבקרים שדנו בתופעה זו ורשימה ביבליוגרפית מקיפה.

בתרומתם של השבועונים לסיפור ולעיתונות, ולכתיבה העיתונאית והמסאית באנגליה ובגרמניה. כמו-כן נידונו נושאים כלליים המאפיינים את הנאורות ומישנתה, שהשתקפו בכתיבי-העת הללו²².

השפעתם של השבועונים האנגליים הידועים, כ-*The Tatler* (1709-1711), *The Spectator* (1711-1715) ו-*The Guardian* (1713), שהופיעו בראשית המאה, ושהיה להם ערך סיפורי מעבר לזמנם, הייתה רבה גם מחוץ למקומם. כאמור, רבים מכתיבי-העת הגרמניים הלכו בעיקבותיהם ואף חיקו אותם והעתיקו מפירסומיהם²³. כמה מסופרי גרמניה החשובים ביותר במאה הי"ח השתתפו בשבועוני המוסר²⁴, והיו מהם שאף הכירו בהשפעת העורכים האנגליים הידועים, אדיסון וסטיל, עליהם ועל כתיבתם²⁵. שבועוני המוסר בגרמניה עלו במספרם אפילו על מקביליהם באנגליה, והם היו פופולאריים ביותר, אף כי נחותים מהם באיכותם²⁶. יש הסבורים, כי השפעתם של השבועונים הגרמניים על סביבתם הייתה רבה יותר מאשר השפעת השבועונים האנגליים בזמנם ובמקומם, הן בחינוך הכללי שהקנו לקהל קוראיהם והן בהיבט הסיפורי של החומר שפורסם בהם. השבועונים הגרמניים שימשו מכשיר עממי

²² ראה במיוחד סיפרו של בונד, Richmond P. Bond, *The Tatler* (Cambridge, Ma., 1971) וקובץ המאמרים שבעריכתו, Richmond P. Bond, ed., *Studies in the Early English Periodical*, וכן: גראהם, *English Literary Periodicals*, עמ' 14-15. וכן ראה: Alvin Sullivan, *British Literary Magazines...1698-1788* (Westpoint, Conn., 1983) – תיאור מפורט של כתיבי-העת הבריטיים ומידע כללי עליהם, כולל רשימות

כרונולוגיות. קטעים נבחרים מתוך *The Tatler* נדפסו בספר Sir Richard Steele, *The Tatler*, Lewis Gibbs, ed. (London & New York, 1953). מהדורה מלאה של *The Spectator*, Donald F. Bond, ed., I, II, III (Oxford, 1965). דיון מלא בהשתקפות הנאורות בשבועונים המוסריים הגרמניים ורשימה כרונולוגית שלהם מופיעים בסיפרו של מארטנס, Wolfgang Martens, *Die Botschaft der Tugend* (Stuttgart, 1968). על הדמות המוסרית בשבועוני המוסר, ראה את סיפרה של שניידר, Ute Schneider, *Der Moralische Charakter* (Stuttgart, 1976).

²³ פרייס, Lawrence Marsden Price, *English Literature in Germany* (Berkeley, Los Angeles, 1955), עמ' 51; Ritchie, J. M., *Periods in German Literature* (Great Britain, 1967), עמ' 74. בלאקול בדק את השפעתם מבחינה לשונית בתרגומי החומר משבועוני המוסר האנגליים. ראה, Eric A. Blackall, *The Emergence of German as a Literary Language 1700-1775* (Cambridge, England, 1959), עמ' 60 ואילך.

²⁴ מארטנס, *Die Botschaft der Tugend*, עמ' 3, 450, מונה אותם.
²⁵ וילאנד הודה בהשפעתם, וכן השפיעו סוויפט וה-*Spectator* על ראבנר. ראה: פרייס, *English Literature in Germany*, עמ' 56, וראה גם על השפעת מאמרו של אדיסון, "Pleasures of the Imagination" the, כסיפרו של J. G. Robertson, *A History of German Literature* (Edinburgh and London, 1970) 6th ed., עמ' 223. מארטנס מונה את הסופרים הגרמניים שהשתתפו בכתיבה בשבועוני המוסר, ראה בהערה 22.

²⁶ פרייס, *English Literature in Germany*, עמ' 52. ריצ'י, *Periods in German Literature*, עמ' 74, מוסר כי 500 כתיבי-עת כאלה הופיעו בגרמניה במשך המאה, בהשוואה ל-200 באנגליה ו-28 בצרפת. והשווה דיווחו של גץ המובא בהערה 20 לעיל.

מתאים שגישר בין הסיפרות היפה וקהל הקוראים²⁷. במשך הזמן פחתה תלותם בעיתונות האנגלית ובחומר המתורגם שהעתיקו ממנה, והם החלו להדפיס חומר מקורי²⁸.
שינויים בקהל הקוראים וכתופעות תרבות אחרות: תופעת השבועונים המוסריים קשורה בהיווצרותו ובהתפתחותו של המעמד החברתי הבינוני העולה, שהפך להיות קהל היעד שלהם. היסטוריוני הסיפרות הגרמנית הטנר (Hettner) ואחרים קבעו, כי שבועוני המוסר ייעדו את כתיבתם לקהל-יעד שהיה מורכב מן המעמד הבינוני המחונך, וכי במשך הזמן גם פנו אל קוראים מן המעמד הנמוך כדי לחנכם ולהחדיר בהם את ערכי התרבות והמוסר ואת רעיונות הנאורות שדגלו בהם, וכן פיתחו בהם את הטעם הטוב²⁹. יש שראו בשבועונים אלה מקום מיפגש – כעין עמק השווה – לכל המעמדות, משום שהחומר שנדפס בהם לא היה קליל מדיי במידה שתדחה את הקורא המחונך, אך לא עמוק מכדי יכולת התפיסה של האדם מן השורה, אף אם חינוכו היה זעום³⁰. בניגוד להנחות אלו, הראתה פמלה קרי (Pamela Carrie), כי השבועונים המוקדמים בגרמניה פנו בתחילה לקהל מן המעמד העליון שהיה מורכב מבני האריסטוקרטיה, שופטים, כוגרי אוניברסיטאות, בעלי מיקצועות חופשיים, סוחרים עשירים ועוד. עם זאת, השבועונים תרמו ליצירת דגם לסיגנון חיים של המעמד החברתי הבינוני העליון שהצליח להגיע לעמדה כלכלית איתנה, ובזאת הציבו אתגר למעמדה החברתי של האריסטוקרטיה³¹.

בין אם כך או אחרת, סביר להניח, כי שבועוני המוסר הביאו לגידול בקהל הקוראים והגבירו את התעניינותו בנושאים סיפוריים וברעיונות הנאורות. בעיקבות השבועונים המוסריים התרחב חוג הקוראים שהחל להתעניין בסיפורת יפה בכלל³². בנוסף על כך בלטו כמה תופעות תרבות מרכזיות ששינו את האקלים התרבותי והסיפורתי בארצות התרבות באירופה. עם הגידול בבני המעמד הבינוני שזכו לחינוך כלשהו, גדלה האוריינות וכמובן התרבה מיספר הקוראים ועימם גם רב הביקוש לדיכוי דפוס. בד בבד גדלה התפוצה של העיתונים למיניהם. לכתב-העת הסיפורתי הידוע ביותר, *Literatur-Zeitung*, שהופיע בשנים 1778-1784, הייתה תפוצה של 2,000

²⁷ רוברטסון, *A History of German Literature*, עמ' 217; וראה: Hermann Hettner, *Geschichte der deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert*, I (Braunschweig, 1925⁷), עמ' 265-266.

²⁸ "Moralische Wochenschriften," *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, II (Berlin, 1965), עמ' 424.

²⁹ עיין: הטנר, *Geschichte der deutschen Literatur*, I, עמ' 265; Wolfgang Beutin et al., ed., *Reallexikon der deutschen Literatur*, I, עמ' 424; בוטיין, *History of German Literature* (London and New York, 1993), עמ' 158; מארטנס, *Die Botschaft der Tugend*, עמ' 451.

³⁰ פרייס, *English Literature in Germany*, עמ' 54: הם שימשו "Common meeting ground..."

³¹ Pamela Carrie, "Moral Weeklies and the Reading Public in Germany, 1711-1750," *Oxford German Studies*, 3 (1968), עמ' 86-69.

³² מארטנס, *Die Botschaft der Tugend*, עמ' 451.

גיליונות³³ ה-Merkur, שהופיע בשנים 1773-1789, הופץ גם כן בכמות של 2,000 עותקים³⁴, ו-Der Patriot, שיצא לאור בשנות ה-20 של המאה הי"ח, טען שתפוצתו הגיעה לכדי 6,000 עותקים³⁵. הגידול בקהל הקוראים בגרמניה מאז ראשית המאה עלה בשיעור של 15% בשנות ה-70, וב-25% עד סוף המאה³⁶. גם הוצאות הספרים התרבו במחצית השנייה של המאה בגרמניה, ומיספר הכותרים לשנה עלה מ-755 בשנת 1740 והגיע לכדי 2,500 בסוף המאה³⁷.

הדרישה לחומר קריאה הגבירה את תפוצת הספרים בגרמניה שהגיעה לכמות של כמה אלפים לכותרים מאת סופרים ידועים. כמו-כן החתימות מראש על ספרים שעתידים להופיע – הפרנומרטום – נעשו תופעה קבועה במו"לות הגרמנית. בכך ניסו המוציאים לאור לבסס את קיומם ולכסות מראש את עלות ההדפסה³⁸. לדוגמה, המהדורה הראשונה של נתן החכם ללסינג בשנת 1779 הייתה בת 2,000 עותקים וכולה נרכשה מראש על-ידי חותמים³⁹.

תופעה תרבותית חשובה הקשורה בריכוז העיתונים התבטאה בייסודם של מועדוני קריאה, שאיפשרו גישה לעיתונים גם למי שלא יכול היה לקנות אותם בגלל מחירם הגבוה. תופעות מקבילות היוו הקמתם של חדרי קריאה, חברות קריאה ובתי קפה וסיפורתיים⁴⁰. בהאמבורג, לדוגמה, הוקמו בשנות ה-30 חדרי קריאה ומקומות מיפגש שבהם היו יכולים אנשים מכל השכבות החברתיות להיפגש ולדון בענייני דיומא. מיספר חברות הקריאה בגרמניה בין השנים 1760 ל-1800 הגיע ל-430, סך שיש בו כדי להצביע על הדרישה הגוברת לחומר קריאה. מטרת ההשכלה השתקפו בחומרי הקריאה שנבחרו והן אף מצאו להן ביטוי בתקנוני החברות של חוגים אלה. עם זאת, דמי החברות הגבוהים יצרו מחסום מעמדי שמנע השתתפותם של בני המעמד הנמוך בחברות אלו⁴¹.

³³ Norman Hampson, *The Enlightenment* (London, 1990), עמ' 61. כתב-עת זה הופיע כאמור בשנים 1784-1778 בברלין. ראה רשימה בסיפורו של וילקה, Jürgen Wilke, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II (Stuttgart, 1978), עמ' 186.

³⁴ *A History of German Literature*, עמ' 160.

³⁵ קרי, "Moral Weeklies and the Reading Public in Germany, 1711-1750", עמ' 77. *Der Patriot* הופיע בשנים 1724-1726.

³⁶ Jürgen Wilke, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, I (Stuttgart, 1978), עמ' 102, המסתמך על מאמר מאת Alberto Martino משנת 1976.

³⁷ *A History of German Literature*, עמ' 162.

³⁸ *A History of German Literature*, עמ' 160, 163.

³⁹ ברופורד, W. H. Bruford, *Germany in the Eighteenth Century: the Social Background of the Literary Revival* (Cambridge, 1952), עמ' 286.

⁴⁰ *A History of German Literature*, עמ' 159; ברופורד, *Germany in the Eighteenth Century: the Social Background of the Literary Revival*, עמ' 283;

פרייס, *English Literature in Germany*, עמ' 59; לאנג, Victor Lange, *The Classical Age of German Literature (1740-1815)* (New York, 1982), עמ' 41;

קרי, "Moral Weeklies and the Reading Public in Germany, 1711-1750", עמ' 79.

⁴¹ *A History of German Literature*, עמ' 158-159; קרי, "Moral Weeklies and the Reading Public in Germany, 1711-1750", עמ' 79.

מסוג מיוחד הייתה קבוצת הדיון האקסקלוסיבית של יום ד', שבה השתתף גם מגדלסון, אשר שימשה מקום מיפגש לחוגים אינטלקטואליים⁴². כמו-כן נפתחו סיפוריות השאלה ציבוריות שאף הן העידו על הגידול בקהל הקוראים⁴³...

רקע תרבותי זה שהסתכם בהפצה גדלה והולכת של פירסומי דפוס איפיין את האקלים התרבותי של תקופת הנאורות וההשכלה בגרמניה. תמורות אלו בחיי התרבות בגרמניה נתנו אותותיהן גם על חוגים מתקדמים בחברה היהודית האורבאנית, בייחוד בקרב המעמד האמיד, שנחשפה יותר ויותר לתרבות הסביבה, והן שהכשירו את הקרקע להיקלטותה של ההשכלה⁴⁴.

ראשיתם של כיתבי-העת הסיפורתיים בגרמניה

התרבות השבועונים המוסריים בגרמניה בשנות ה-30 למאה ה"ח נמשכה במידה רבה גם בשני העשורים הבאים, ומקומם המרכזי בפריודיקה נשאר עד אמצע המאה לערך⁴⁵. בשנות ה-50 ניתן לצפות בתחילת ירידתם, עם התגברות הופעתם של כיתבי-העת הסיפורתיים. הצלחתם של כיתבי-העת הסיפורתיים בגרמניה דחקה אפוא את השבועונים המוסריים לדרגת השיבות מישנית לאחר אמצע המאה. סיבה נוספת להידרדרות שחלה במעמד השבועונים המוסריים נבעה מן התחרות של כיתבי-העת המיקצועיים, שעסקו לדוגמה בחינוך, או שנועדו לקהל-יעד מיוחד, כגון נשים. לאחר שנות ה-70 הידלדלו השבועונים המוסריים לגמרי⁴⁶.

באמצע המאה עברו כמה מן השבועונים המוסריים ששרדו תהליך של שינויים מחוייבי המציאות החדשה, שבו הפורמאט של השבועון המוסרי נשאר בעינו, אך התוכן והנושאים התחילו להשתנות. העורכים הוסיפו נושאים חדשים לעיתונותם, כגון מוסיקה כנסייתית ותולדות המוסיקה. שנות ה-50 היו אפוא תקופת מעבר לשבועונים המוסריים, שבה עבר חלקם מנושאי מוסר לנושאי ביזור והוראה או הדרכה, שהיו מקובלים באותו פרק זמן. הורגשה גם נטייה לסיפורת יפה, אך השבועונים לא היו מחוייבים לה באופן מוחלט, והיסודות הדתיים-הנוצריים הוסיפו להתגלות מעל דפיהם⁴⁷. כן הורחבה המיסגרת הז'אנרית ונדפסו משלים, אנקדוטות ושירים, ואף

⁴² ראה Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn A Biographical Study* (University, Alabama, 1973), עמ' 654 והערך 861. רכן: לאנג, *The Classical Age*, עמ' 33.

⁴³ וכן ראה פרטים על חוג הדיון וזיקתו לברלינשה מונאטסשריפט במבואו של הינסקה, Norbert Hinske, "Einleitung," *Was Ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift* (Darmstadt, 1973), עמ' xxvi-xxiv, xxx.

⁴⁴ לאנג, *The Classical Age*, עמ' 33; ברופורד, *Germany in the Eighteenth Century: A History of the Social Background of the Literary Revival*, עמ' 283; בויתין, *German Literature*, עמ' 159.

⁴⁵ ראה, יעקב כ"ץ, היציאה מן הגטו (תל-אביב, 1985), פרקים ג', ד', ה'; David Sorkin, *The Transformation of German Jewry (1780-1840)* (New York, 1987), ch. 5.

⁴⁶ מארטנס, *Die Botschaft der Tugend*, עמ' 91.

⁴⁷ פרייס, *English Literature in Germany*, עמ' 53, 54, 58.

⁴⁸ מארטנס, *Die Botschaft der Tugend*, עמ' 91, 460.

נושאים שונים מתחומי הרפואה, מדעי הטבע, חוק, בשילוב עם נושאים מוסריים. הדמות המוסרית, שהיא כה אופיינית לשבועוני המוסר, עדיין מופיעה בהם בשנות ה-4850.⁴⁸ בתקופת מעבר זו הצטיינו גם כיתבי-העת הסיפורתיים הידועים ביותר בציביון מעורב, בהידרשם, כאמור, הן לנושאי מוסר והן לנושאים סיפורתיים⁴⁹. בגלל עירוב נושאים ותכנים זה יקשה לעיתים לתחום תחומים ברורים ולקבוע בוודאות סיווג זה או אחר. לעיתים אף יקשה להבחין בבירור בין השבועונים המוסריים לבין הפריודיקה הסיפורתית⁵⁰. ואולי יש בכך כדי להסביר את מציאותו של חומר רב בנושא המוסר בהמאסף גם בשני העשורים האחרונים של המאה (ועוד על כך בהמשך).

השינוי כמעמד של שבועוני המוסר ניכר גם מן היחס כלפיהם במחצית השנייה של המאה הי"ח שהחל להיות ביקורתי. לסינג, לדוגמה, הביע עמדה שלילית כלפיהם, וטען ששבועוני המוסר הם שיטחיים ומשעממים⁵¹.

כיתבי-העת הסיפורתיים הופיעו בגרמניה עוד קודם לכן – בראשית המאה הי"ח, אך הם היו מופנים בעיקר לקהל האינטלקטואלי, לבוגרי אוניברסיטאות ולאנשי כהונה עירוניים. כיתבי-עת אלה נערכו על-ידי עורכים מלומדים וחלקם הופיע מטעם חברות מלומדות. המגמה הרצינית והלמדנית של כיתבי-עת אלה נראית גם מתוך השימוש בלאטינית בכותרות. אך במחצית השנייה של המאה נשתנתה הנטייה וניכרת השאיפה להרחיב את הגבולות ולהפנות את כיתבי-העת לקהל רחב יותר. השימוש בלאטינית נעלם, והורחבו המיסגרות הסיפורתיות שעתה כללו נושאים מתחום ההיסטוריה, הפוליטיקה והסיפורות וכן הופיעו ז'אנרים סיפורתיים שונים⁵². הגידול בפריודיקה הסיפורתית בגרמניה תועד על-ידי חוקר העיתונות הגרמנית יואכים קירשנר. טבלאות סטטיסטיות שפירסם קירשנר מראות, כי בעשרים השנים האחרונות של המאה חל גידול ניכר בפריודיקה הסיפורתית: בשנות ה-80 הופיעו 96 כיתבי-עת ובשנות ה-90 – 111. גם הפריודיקה בתחומי התיאולוגיה, ההיסטוריה והחינוך זכתה לגידול דומה⁵³.

כמה מן הסופרים הידועים ביותר בגרמניה הוציאו כיתבי-עת, שבחלקם היו סיפורתיים. ביניהם ראוי להזכיר את לסינג אשר הוציא בשנים 1759-1765 כתב-עת אפיסטולארי בשם **Briefe, die neueste Litteratur betreffend**, שבו השתתפו

⁴⁸ מארטנס, **Die Botschaft der Tugend**, עמ' 95. מארטנס מדגיש את מקומו של המשל כחותר לאמת בשבועונים אלה (עמ' 446).

⁴⁹ פרייס, **English Literature in Germany**, עמ' 58.

⁵⁰ Jeremy Black, **The English Press in the Eighteenth Century** (Philadelphia, 1987), p. xv.

⁵¹ מארטנס, **Die Botschaft der Tugend**, בהקדמה, עמ' 1. קרי, "Moral Weeklies and the Reading Public in Germany, 1711-1750", עמ' 83, מביאה את ביקורתו של לסינג, שהשבועונים המוסריים נכתבו על-ידי סופרים צעירים (= חסרי ניסיון) למען בצע כסף. גילון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, אף הוא מצטט את לסינג (עמ' 35).

⁵² Joachim Kirchner, **Die Grundlagen des Deutschen Zeitschriftenwesens**, I (Leipzig, 1928), עמ' 6 (מזכיר כתב-עת שהופיע בשנת 1716), עמ' 14, 106, 107.

⁵³ קירשנר, **Die Grundlagen des Deutschen Zeitschriftenwesens**, II (Leipzig, 1931), עמ' 340. כיתבי-עת תיאולוגיים: 50 (בשנות ה-80) ו-88 (בשנות ה-90);

כיתבי-עת בחינוך: 70 ו-131.

בין השאר גם ניקוליי ומנדלסון⁵⁴. שנים אחדות לפני הוצאת המאסף, בשנים 1773 עד 1789, הוציא וילאנד את *Der teutsche Merkur*, שהוקדש לסיפורת יפה וגם לנושאים בהיסטוריה, טבע, מוסר, פילוסופיה וכיקורת סיפרותית⁵⁵. העניין בשפה הגרמנית התבטא בהוצאתו לאור בשנת 1783 – שנת הופעתו של המאסף – של כתב-עת שהוקדש לשפה הגרמנית, ושיידון בהמשך. אך היה גם עניין בשפות ובסיפוריות זרות והופיעו כיתבי-עת שהיו מוקדשים לאנגלית, צרפתית ואיטלקית⁵⁶.

Berlinische Monatschrift והמאסף: השפעות חזקות

אחד מכתבי-העת החשובים ביותר של הנאורות בגרמניה היה ה-*Berlinische Monatschrift* שהחל לצאת לאור הצי שנה לפני הופעת המאסף (ב-1783) והדפסתו נמשכה עד שנת 1796⁵⁷. כתב-עת זה שימש במה לסופרים ולפילוסופים הידועים ביותר. אחד מהם היה עמנואל קאנט שפירסם בו 15 מתוך 16 ממסותיו שנכתבו בין השנים 1784 ו-1797, כולל נוסח הרצאתו הידועה בשאלה 'מהי השכלה'⁵⁸. בין הסופרים האחרים היה מנדלסון אשר פירסם בו כמה מהרצאותיו שנישאו בחוג הדיון של יום ד', וכן פירסמו בו גם סופרים יהודים כמיימון ובן-דוד, ואחרים כראמלר, גליים וזמלר. כתב-עת זה הפיץ את רעיונות הנאורות הברלינית, אף כי עדיין ניכרים בו סימני הדיון הדתי, ורבים ממשתתפיו היו אנשי-דת פרוטסטנטיים. משום כך היו שהחשיבוהו לכתב-עת פרוטסטנטי. לאחר מותו של פרידריך הגדול חל שינוי מהותי בעמדתו הדתית של כתב-העת, וסופריו גילו עמדה ביקורתית כלפי תופעות שליליות בדת, ויצאו במלחמת חורמה במזייפי הניסים ובמיסטיקנים. עם זאת, הופעה גם דיעה שלילית כלפי נאורות קיצונית ומוגזמת, ובוטא החשש שתפיסת הנאורות כנאוטוראליזם, כדאיזם או

⁵⁴ רוברטסון, *A History of German Literature*, עמ' 254; וכן ראה פרטים: וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II, עמ' 82.

⁵⁵ רוברטסון, *A History of German Literature*, עמ' 268; ברופורד, *Germany in the Eighteenth Century: the Social Background of the Literary Revival*, עמ' 281; וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II, עמ' 132; Volker Schulze, "Der Teutsche Merkur (1773-1810)," *Deutsche Zeitschriften des 17. bis 20. Jahrhunderts*, Heinz-Dietrich Fischer (Hrsg.) (München, 1973), עמ' 87-113, ובעיקר עמ' 93.

⁵⁶ וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II, עמ' 197, 206.

⁵⁷ וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II, עמ' 90, מוסר שכתב-העת יצא לאור עד שנת 1811 (הופיע בשמות שונים). לפי הרישום של קירשנר, *Die Grundlagen des Deutschen Zeitschriftenwesens*, I, עמ' 159, מס' 2337, עד שנת 1796.

⁵⁸ במהדורה המצולמת שהוציא הינסקה, *Was Ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinische Monatschrift*, נדפס מאמרו של קאנט בעמ' 465-452. כמו-כן ראה לאנג, *The Classical Age of German Literature (1740-1815)*, עמ' 35.

כסוציאניזם (Socinianism) – בטעות יסודה. נאורות קיצונית מעין זו עלולה, לדעת המבקרים, להביא לא להשכלה אלא לאנארכיה ולבליבול בנטייתיהם האינטלקטואליות או הריגשיות של בני-אדם. שפאלדינג (Spalding) ביטא דברים אלה בסאטירה פיוטית בשם 'הפילוסופיה הגרמנית כיום' וכן במשל 'הקוף', שבו מודגמת השכלה מוגזמת 'השורפת' באורה. וגם מנדלסון חזה את ההרס העצמי של הנאורות המאויימת ונהרסת מבית⁵⁹. הדיעות שהופעו מעל דפיו של כתב-העת לא היו איפוא בעלות אופי הומוגני, ולעיתים התגלעו חילוקי-דיעות בין העורכים השונים⁶⁰.

מקובל להניח כי כתב-העת הגרמני הזה השפיע על עורכי המאסף. היסטוריונים של הסיפרות העברית כקלוזנר וצינברג קבעו, כי עורכי המאסף ומחברי המישר נחל הכשרו ראו כברלינישה מונאטסשריפט דגם לכתב-העת העברי. בעיקבותיהם הלך גם צמריון⁶¹, ואף מנוחה גלכוע קיבלה את עמדתו של צמריון בדבר זיקת ברלינישה מונאטסשריפט "ועולמו הרוחני של 'המאסף'"⁶².

הוכחות של ממש – אכן, ונעדר דיון מפורט בנושא תוך השוואות לכתיבת-עת אחרים (להוציא את השוואתו של צמריון לירחון הגרמני בלבד). משום כך, שומה עלינו לנסות ולבחון באיזו מידה אכן השפיע כתב-העת הגרמני על המאסף. כדי להשיב על כך, יש לבדוק את השתלשלות הזמנים בפירסום שני כתיבת-העת, הגרמני והעברי. הגיליון הראשון של *Berlinische Monatschrift* הופיע בינואר 1783. קודם לכן, בסוף דצמבר, הופיעה הקדמה ("Vorrede") על הופעת כתב-העת ותוכנו, שנכרכה בראש כרך

⁵⁹ *Geschichte der deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert*, II, הטנר, עמ' 210-211; וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II, עמ' 132. ראה על השתתפותו של מנדלסון בכיורגראפיה על מנדלסון מאת אלטמן, *Moses Mendelssohn*, עמ' 653 ואילך, וכן במבואו של הינסקה, *Was Ist Aufklärung?* עמ' xxx; על הנטייה לפרוטסטנטיות, ראה עמ' lix. על הסכנות הטמונות בהשכלה לא נכונה, ראה עמ' xxxiii ו-xliv. על מנדלסון ויחסו להשכלה, ראה עמ' xlv. משל הקוף נדפס בשנה ב', כרך ד', 1784 (ועוד על כך בהמשך). מאמר של בן-דוד נדפס בגיליון מאי 1785. פרשנותו של ראמלר לשירי הוראציוס ושירים אחרים מסיפרות רומי נדפסה ברבים מן הגיליונות בשנים הראשונות, כפי שצויין להלן. על השינויים לאחר פטירת פרידריך הגדול, ראה שם, עמ' xxxiii-xxxii. צמריון מוסר, כי השתתפו בעיתון גם דוד פרידלנדר, הרופא ד"ר מרדכי אליעזר בלוך ומיכל פרידלנדר (*המאסף* כתב-העת המודרני הראשון בעברית, עמ' 33).

⁶⁰ וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, II, עמ' 145.

⁶¹ ראה אצל קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א', עמ' 151, שצוטט לעיל בהערה 8. ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה' (תל-אביב, 1959), עמ' 53: "...כדוגמת הירחון הגרמני הפרופולארי מאוד בימים ההם 'ברלינישה מונאטסשריפט'". צמריון, *המאסף* כתב העת המודרני הראשון בעברית, עמ' 33-34, טוען שהיה "קשר עם דוגמאות מן החוץ", והוא מראה קווי דימיון אף גם הברלים בין שני כתיבת-העת.

⁶² גלכוע, בכיקורתה הנזכרת, "'המאסף' – כתב העת המודרני הראשון בעברית", מהות (תשמ"ט), עמ' 236.

א' של כתב-העת, ושנכתבה, כנדפס, "בסוף דצמבר"⁶³. בדיקת התאריכים הקשורים בהוצאת נחל הבשור, כפי שנדפסו במינשר העברי, תסייע לנו במידה מסויימת לעקוב אחר זיקת המאסף לברלינישה מונאטסשריפט. מיכתבו של אייכל לוויזל בקשר לתוכניות להוציא את המאסף, שנדפס במלואו בנחל הבשור, נכתב בכ"א טבת תקמ"ג, 26 בדצמבר 1782, בוודאי לפני הופעת המינשר של כתב-העת הגרמני או בסמוך אליו⁶⁴. אך בין אם כך או אחרת, מקובל וסביר להניח, כי הודעות או ידיעות על התוכנית להוצאת כתב-העת הגרמני הופיעו עוד קודם לכן (לפני דצמבר או בתחילתו) והיו ידועות כציבור האינטלקטואלי בברלין, ולא מן הנמנע כי הן שהביאו את היזמים היהודים להוציא כתב-עת עברי ולהקים איגוד חדש שמטרתו להפיץ את ההשכלה בין היהודים. ויזל ענה לאייכל במיכתב מיום ג', ד' שבט תקמ"ג (7 בינואר 1783), שאף הוא נדפס בנחל הבשור⁶⁵. בסוף המינשר נדפס תאריך כתיבתו: יום ג' שלוש עשר בניסן תקמ"ג (15 באפריל 1783)⁶⁶. לפי דיברי העורכים, חברת דורשי לשון עבר 'נתיסדה ביום א' ד' טבת העבר' (נחל הבשור, י"ד). ד' בטבת היה 12 בדצמבר, תאריך הקודם בשבועיים להופעת המינשר של ברלינישה מונאטסשריפט. אך התאריך שגוי כנראה, כי יום א' לא חל בו' בטבת; ד' בטבת חל ביום ה' באותו שבוע, וכנראה יש לתקן ולקרוא: "י"ז טבת" (22 בדצמבר), או "ג' טבת" (8 בדצמבר), שחלו בימי א', ואף שני תאריכים משוערים אלה מקדימים כנראה את פירסום המינשר של כתב-העת הגרמני⁶⁷.

ובכן, הפעילות היהודית מאחורי הקלעים להקמת חברת דורשי לשון עבר ולהוצאת המאסף נעשתה כנראה בעת ובעונה אחת עם ההכנות להוצאת כתב-העת הגרמני. התפתחות העניינים לפי סדר זמנים זה אין בה כדי להכריע החלטית באיזו מידה השפיעה תוכנית הברלינישה מונאטסשריפט והודעה על תוכנו על עורכי המאסף ועל

⁶³ "Vorrede," *Berlinische Monatsschrift* (Januar, 1783), 2 עמודים בלתי ממוספרים, לפני השער הפנימי של גיליון ינואר המתחיל בעמ' 3, חתום: "המוציא לאור B-G (F. Gedike) ו-J. E. Biester". בסוף המבוא צוין כי הוא נכתב בסוף דצמבר. השאלה היא אם 'המבוא' הזה יצא עוד קודם לכן בצורת מינשר נפרד המבשר על הוצאת כתב-העת הגרמני, שאחר כך נכרך בראש הגיליון או הכרך. וטעון בדיקה. רול מרווח שהופיע מינשר נפרד במאמר, "The Kassel 'Ha-Meassef' of 1799 [:] An Unknown Contribution to the Haskalah" מסתמך על צילום דפוס של שני העמודים שנדפסו במהדורה המצולמת שהוציא הינסקה, *Was Ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift*, וקטעים נבחרים מתוך מאמרי כתב-העת בשלוש שנותיו הראשונות. השאלה אם הופיע המינשר בנפרד לא נענתה איפוא, ועדיין היא טעונה ליכון.

⁶⁴ נחל הבשור, כרוך בראש המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' ד'. התאריכים בלועזית חושבו לפי לוח בתוכנת מחשב בשם "Hebcaldr", ונבדקו בלוח לששת אלפים שנה לנתן פריד (ירושלים, 1975). אישוש ימי השבוע אף הוא לפי לוחות אלה.

⁶⁵ נחל הבשור, עמ' ו'.

⁶⁶ נחל הבשור, עמ' ט"ו. מיספרי העמודים המובאים בסוגריים בגוף הטקסט בקטע זה מתייחסים למיספרי העמודים בנחל הבשור.

⁶⁷ התאריך לא תוקן ב"לוח הטעות", רשימת התיקונים שנוספה על-ידי המערכת לכרך או לחוברת מהצית השנה. צמרון מביא רשימה של מקורות ביבליוגרפיים שטעו בדבר תאריכי נחל הבשור בספרו *המאסף* כתב העת המודרני הראשון, עמ' 60, הע' 9, אך גם הוא לא הבחין שיום א' לא חל בו' בטבת.

תוכניתם, שנדפסה בנחל הבשור. הניסיון להשוות את התוכנית המודפסת של מדורי המאסף, אשר המערכת פירסמה אותה כמינשר נחל הבשור, עם התוכנית של עורכי כתב-העת הגרמני – לפני הדפסת הגיליון הראשון – אינו מעיד על השפעה ישירה של כתב-העת הגרמני. להלן פירוט התוכנית של המאסף⁶⁸:

הירחון העברי יחולק, לפי ההודעה בנחל הבשור, לחמישה מדורים, כדלקמן:

- א. "שירי לה"ק": מדור השירים והבלטריסטיקה
 - ב. מכתבים: מדור המאמרים והמסות; המדור מחולק לארבעה חלקים:
 - 1 ענייני לשון בכלל והלשון העברית בפרט, דיקדוק, מליצה (=פואטיקה), נרדפים
 - 2 מיקרא: פרשנות ותרגום
 - 3 מדע ומוסר: ידע כללי ומוסר, מקור ותרגום, מסיפרות המקורות או מסיפרות הזמן
 - 4 תלמוד: הוראת התלמוד כשיטה מסודרת תוך הדגשת מקור ההלכה, ומאמרים בנושאי החינוך: חינוך מוסרי וחינוך גופני
 - ג. תולדות גדולי ישראל: מדור הביוגרפיה
 - ד. תולדות הזמן: חדשות על המתרחש באירופה
 - ה. בשורת ספרים חדשים: הודעות על ספרים חדשים בעברית ובלועזית וכן רצונות⁶⁹.
- ואילו התוכן של כתב-העת הגרמני – כפי שפורסם בהודעה המוקדמת – מחולק לשמונה עניינים מרכזיים:

- 1 חדשות מתחום המדע והמצאות
- 2 מינהגים ומוסדות של עמים קרובים
- 3 נושאים בתחומי אנוש וכול שיתרום להבנת עצמנו וזולתנו
- 4 ציונים ביוגרפיים של אישים שעדיין לא זכו להכרה המגיעה להם
- 5 נושאי השפה הגרמנית וסיפרותה בהווה ובעבר
- 6 תרגומים מן הקלאסיקה שלא הגיעה לידיעת הקורא
- 7 קטעים מטקסטים בלתי ידועים מארצות חוץ
- 8 מסות שונות שתאמנה למטרותיו של כתב-העת⁷⁰.

השוואת תוכניות התוכן של שני כתבי-העת (שפורסמו בפרוספקטים לפני הוצאת העיתונים) מעידה, איפוא, שמגמותיהם היו שונות באופן מהותי וענייני כאחד: הירחון העברי מבקש להתמקד בנושאים יהודיים, ובעולם היהודי בעיקר. אך יש לו עניין גם בתרבות הסביבה: תרגומי מאמרים בנושאי המדע והמוסר "מלשונות העמים", וכן ידיעות מן המתרחש באירופה, ואולי גם המדור 'בשורת ספרים חדשים' על ספרים שיצאו בלועזית – עשויים לחרוג מן המיסגרת היהודית ולגלוש לעולמה של הנאורות. ולעומת זאת, תרבות 'החוץ' של הירחון הגרמני מתרכזת בחומר מארצות אירופה האחרות. הירחון העברי מבקש לעסוק בסיפרות המקודשת לתרבותו, ובא לדון בה בגישה שנראית מסודרת ופדגוגית, וכן שם את הדגש על נושא החינוך, דברים שלא

⁶⁸ ראה ניתוח מפורט של תוכן המינשר נחל הבשור ומגמתו במאמרי "המאסף: הקדמה ופתיחת מכתב אשר יצא לאור", קשר, 24 (נובמבר 1998), עמ' 48-56.

⁶⁹ נחל הבשור, עמ' א'-ג'. ראה ניתוח במאמרי הנזכר בהערה הקודמת.

⁷⁰ "Vorrede," *Berlinische Monatsschrift* (Januar, 1783), 2 עמודים בלתי ממוספרים בראש הכרך.

הודגשו בתוכנית של הירחון הגרמני. יחד עם זאת, יש גם מן המשותף לשניהם, כגון: עניין כללי בשפה הלאומית של כל ירחון, הבאת חומר מן הסיפורות הקלאסית, וכן פירסום חומר ביוגרפי.

ואולם השוואת התוכן והצורה של שני כיתבי-העת לאחר הופעתם תגלה שוב מן הדימיון ומן השונה גם יחד. הגיליון הראשון של המאסף יצא לאור בראשית שנת תקמ"ד (באיחור-מה) לאחר שכבר נדפסו לפחות שש חוברות ראשונות של ברלינישה מונאטסשריפט, שמהן ניתן לבחון את דרכו. באופן כללי אפשר להניח, כי גיליונות אלה של הירחון הגרמני עמדו לפני עורכי המאסף בעת שהכינו את החוברות החדשות לדפוס. בעוד שהתוכניות שהתפרסמו לפני צאת העיתונים נראות שונות, כאמור לעיל, נראה כי באופן מעשי היו גם כמה היבטים דומים בין שני כיתבי-העת, למרות קיומם של כמה הבדלים יסודיים.

שני כיתבי-העת היו מודפסים בתבנית דומה. בהמאסף היה גובה העמוד המודפס $5\frac{3}{4}$ אינץ' ורוחב השורה היה 3 אינץ', וחיתוך הנייר נראה גדול במעט מהתבנית של הירחון הברלינאי⁷¹. אך צורת ההדפסה נראתה דומה וכן גם העטיפה הצבעונית שכרכה גיליונות אחרים יחדיו. הדימיון בהדפסה ברור עוד יותר כששווה את החלק הגרמני (המוספים הגרמניים) של המאסף לירחון הגרמני. נבחין בדימיון וזהות בשניהם – באותיות הגוטיות של שמות שני כיתבי-העת וכן אופן הרישום של שם המוציא לאור ודרך הדפסת התאריך. תבנית העמודים של הירחון העברי והגרמני ומיספורם הייתה דומה: בראש כל עמוד נדפס קו לרוחב השורה (או באמצעה) והמיספר ליידו. בירחון העברי השתמשו באותיות לציון מיספרי העמודים השוטפים במקום ספרות.

אך השוואה זו אין בה כדי להוכיח דימיון ברור בין שני כיתבי-עת אלה בלבד, שכן כיתבי-עת גרמניים אחרים – שייוזנו בהמשך – נדפסו במתכונת-דפוס דומה ואף זהה שהייתה מקובלת על הירחונים. ה-*Allgemeine deutsche Bibliothek*, שהחל לצאת בשנת 1765, וכן ה-*Magazin für die Deutsche Sprache*, שהחל בהופעתו ב-1783 לפני צאת נחל הבשור, נדפסו במתכונת דומה.

שיטת המדורים בשני העיתונים הייתה שונה זו מזו. המאסף הביא בראש כל מדור את כותרתו ומעליה ניתן מיספר שוטף באותיות הא"ב העברי, ואילו בברלינישה מונאטסשריפט לא ניתנו כותרות למדורים, אך המאמרים נשאו מיספור שוטף (במיספרים רגילים).

ההיבטים הסיפורתיים: בחינת ההיבטים הסיפורתיים של שני הירחונים תלמדנו רבות על המגמות הסיפורתיות של כל אחת משתי מערכות העיתונים. דרך הטיפול בשיריים מראה דימיון והבדלים גם יחד. בגיליונות השנה הראשונה של ברלינישה מונאטסשריפט נדפסו כמה שירים מקוריים, וכן נדפס שיר בשבח האל על-פי תהילים י"ט. הצורה הפיוטית השכיחה היא האודה, כגון אודה על החירות באמריקה וכן אודה

⁷¹ הגיליונות של ברלינישה מונאטסשריפט הנמצאים בידי צולמו ממיקרופיש או צולמו מהדפסת פקסימיליה באופסט, וקשה לקבוע בוודאות את הגודל המקורי של העמוד. גם צמרון מוסר, שהפורמאט של הירחון הגרמני היה גדול מן הפורמאט של המאסף (המאסף כתב-העת המודרני הראשון בעברית, עמ' 34).

של קלופשטוק. אך במחצית השנייה של השנה הראשונה ובשנתו השנייה והשלישית נדפסו בגיליונות רבים תרגומים ועיבודים של שירים קלאסיים רבים מלאטינית (משל הוראציוס ואובידיוס) בליוויית פרשנות⁷². ואילו בהמאסף נדפסו בדרך כלל יותר שירים מקוריים, אף כי הובאו גם שירים אחדים מן הקלאסיקה הפיוטית העברית – משירת ספרד ועוד, כגון שירי יהודה הלוי, אבן גבירול, אבן עזרא וכן משירי עמנואל הרומי⁷³. בהמאסף נדפסו שיבעה שירי שבח והלל ארוכים למושלים, ואילו בירחון הגרמני הזה – מצומצם יותר סוג שירה זה, שרווח יותר בכיתבי-עת גרמניים אחרים⁷⁴. מדור השירים היה השכיח ביותר בהמאסף, ובמשך שנותיו נדפסו בו 122 שירים מקוריים. מתוך השוואה לשירים שנדפסו בשנים הראשונות של כתב-העת הגרמני, ניווכח, שמיספר השירים המקוריים שנדפסו בהמאסף גדול יותר יחסית מאלה שנתפרסמו בכתב-העת הגרמני.

הואנר של המשל, שהיה מאוד פופולארי בהשכלה ובנאורות האירופית, הופיע בעיתון הגרמני אך לא באותה תכיפות כבהמאסף. כך, לדוגמה, בארבעת הכרכים הראשונים נדפסו בברלינישה מונאטסשריפט משלים אחדים, כגון: משל הקוף, שהוא – כאמור לעיל – משל סאטירי בשאלת ההשכלה המוגזמת ההורסת את עצמה, משל הכלב והחתול, הדובים והזאב. המשלים היו בדרך כלל חרוזים והופיעו כשירים, ואילו רוב המשלים בהמאסף נדפסו אומנם במסגרת מדור השירים, לפני שקבעו מדור מיוחד בשם 'משלי מוסר', אך ברובם היו משלים בפרוזה⁷⁵. בהמאסף נרשמו 55 משלים בעשרת

⁷² בגיליון הראשון, בינואר 1783, ובגיליון פברואר 1783, לדוגמה, נדפסו שירים מקוריים של העורך, גדיקה. השיר בשבח האל נדפס באפריל 1783. האודה על החירות באמריקה – באפריל 1783; אודה של קלופשטוק נדפסה ביוני 1783. שיר לפטירתו של משה מנדלסון מאת ראמלר נדפס בגיליון יוני 1786. בין השירים הקלאסיים מלאטינית: משירי הוראציוס ואובידיוס ככל אחד מן הגיליונות מולי עד דצמבר 1783, וכן כרכים מן הגיליונות בשנים 1784-1785. הפרשנות לשירים ניתנה על-ידי פרופ' ראמלר, ששיריו ומשליו תורגמו ונדפסו גם בהמאסף בתקמ"ד ותקמ"ט.

⁷³ "ציון הלא תשאליו" ליהודה הלוי, בליוויית תרגומו של מנדלסון, בתקמ"ט; "ככלות ייני, תרד עיני" לאבן גבירול, בתקמ"ד; "אלו לפי אדי", מיכתם, לאבן עזרא, בתקמ"ד, וכן "הוי השוכב על מטת שן" לעמנואל הרומי, בתקמ"ח.

⁷⁴ בהמאסף, בתקמ"ד: שירי הלל לפרידריך הגדול, מושל גרמניה, וליוסף השני, מושל אוסטריה; בתקמ"ו, ללודוויג, מלך צרפת; בתקמ"ט, לג'ורג' השלישי, מלך אנגליה; בתק"ן, להצלת ילדי פרידריך וילהלם, מושל גרמניה. ראמלר פירסם שירים לכבוד יוסף השני ופרידריך השני; ראה *Deutsche National Litteratur*, 45, II. Franz Muncker, Hrsg. (Stuttgart, 1893-1895), עמ' 224-223 – לקיסר פרידריך השני; עמ' 248-249 – לקיסר יוסף השני; עמ' 252-253 – לפרידריך וילהלם השני. צמריון מדווח על שירי תהילה שנתפרסמו בברלינישה מונאטסשריפט לכבוד פרידריך וילהלם, קארל וליאופולד *המאסף* כתב-העת המודרני הראשון בעברית, עמ' 34).

⁷⁵ משל הקוף נדפס בשנה ב', כרך ד', 1784, על-פי הקובץ של הינסקה, *Was Ist Aufklärung?* עמ' 370. משל הכלב והחתול נדפס בגיליון ינואר 1786. משל שני הכלבים נדפס בגיליון ינואר 1785. משל הדובים והזאב כולי 1785. וכן נדפס מאמר עיוני בשאלת מישלי איחופ בגיליון אפריל 1785. עוד על מהות המשלים ותפיסת המשל בהמאסף ראה מאמרי "הסוגה של המשל בספרות ההשכלה העברית בגרמניה:

הכרכים, מיספר שהוא רב באופן יחסי. נראה כי מערכת כתב-העת הגרמני נטתה להדפיס יצירות ארוכות בעוד שהעיתון העברי הירפה לפרסם דברים קצרים יותר (אף כי נתפרסמו גם בו יצירות ארוכות בהמשכים, כביוגרפיה של מנדלסון ו"השיחה בארץ החיים" של וולפסון). באופן זה, רשימת הכותרים בהמאסף הרבה יותר ארוכה אף שהעיתון הגרמני החזיק הרבה יותר עמודים כל שנה: בין 500 ל-600 עמ' לכל כרך של מחצית השנה בהשוואה לכ-200 עמ' של הכרך השנתי העברי.

הסוגה של סיפורות מסעות, שהייתה רווחת בעיתונות ובסיפורות האירופית בכללה, הופיעה גם בשני כתבי-העת האלה. בברלינישה מונאטסשריפט נדפסו תיאורי מסעו הידועים של מוריץ באנגליה, וכן מסע לסט. פטרסבורג, ועוד. בהמאסף נדפס תיאור מסעו של אייכל, "אגרות אייכל", ואף הוא נכתב במתכונת של מיכתבים, כתיאורי מסעו של מוריץ⁷⁶. שימוש בסוגה זו בשני העיתונים יותר משהוא מעיד על קשר של השפעה ביניהם הריהו מציין את זיקת שני העיתונים לסיפורות ההשכלה האירופית שנדרשה לסיפורות המסעות.

בנוסף לסוגות הסיפורות הנוכרות, השתמשו שני העיתונים גם בצורות סיפורותיות דומות. למשל, מאמרים הובאו בצורה אפיסטולרית בשניהם, אך צורה זו הייתה נהוגה גם בפירסומים אחרים בתקופת ההשכלה.

הבחינה הסיפורותית הזאת תביאנו למסקנה כללית, שהירחון העברי נטה להדגיש את היצירה המקורית (העברית) בעוד שהירחון הגרמני הדגיש את המסות ההגותיות, אף כי החלק המסאי והמחקרי היה נכבד גם בהמאסף.

ההיבטים הפוליטיים: בחלק של המאמרים והמסות נמצא קירבה בנושאים ראשיים שעניינו את עורכי שני העיתונים. נושאים דת רבים הופיעו בשני העיתונים; אך כמובן אין בכך אלא להעיד על עניינים משותפים ועל רוח התקופה ולא-דווקא על השפעה כלשהי, מה גם שהנושאים הספציפיים של המאמרים אינם זהים במגמתם⁷⁷. עם זאת, מעניין לציין שענייני קבורה ובתי-קברות, שהתבטאו בהמאסף

גילויי המשל מהמאסף", דבר הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג', כרך ג' (ירושלים, תשנ"ד), עמ' 45-52, וכן, "גילויי המשל בהמאסף", הדואר, ע"ג (י"ז, כ"ט תמוז, תשנ"ד), עמ' 19-22. על הסוגות הסיפורותיות בהמאסף ובסיפורות ההשכלה, עיין בסיפור סוגות וסוגות בסיפורות ההשכלה העברית [: הז'אנר המשכילי ואביזריהו (ישראל, תשנ"ט).

⁷⁶ תיאורי מסעו של מוריץ באנגליה נדפסו בברלינישה מונאטסשריפט במרס וביולי 1783; המסע לסט. פטרסבורג נדפס בספטמבר 1783, ועוד. בהמאסף לשנת תקמ"ה נדפסו תיאורי מסעו של אייכל, "אגרות יצחק אייכל", ואף הם הופיעו במתכונת של מיכתבים.

⁷⁷ שאלת הנישואים הדתיים ואפשרות של נישואים אזרחיים הועלו בכמה מקומות בברלינישה מונאטסשריפט (כגון: בגיליונות מרץ ומאי 1784); שאלת היחסים בין הפרוטסטנטים והקתולים ובמיוחד שאלת השימוש בכנסיות פרוטסטנטיות לתפילות קאתוליות (סידרת מאמרים בשנת 1784 ובמיוחד בפברואר 1784). וכן דיונים תנכיים, בשאלת דמותו של באראבש בברית החדשה וסיפור הבריאה בתנ"ך העברי (אפריל 1784). כמו-כן נידונה שאלת שכר ועונש לאחר המוות לפי תפיסת היוונים (במאי 1785). בין השירים נדפס שיר דתי בשבח האל, על-פי תהילים י"ט (כאפריל 1783). וכן מאמר על האפשרות שהאפיפיור ישגה (במאי 1785), על הכאפטיסטים בצפון-אמריקה (שם), ועל המרת דת (בינואר וכאפריל 1785). במקורם של מינהגי

בפולמוס הלנת המתים, מצאו להם מקום גם בברלינישה מונאטסשריפט, הן בעצם איזכור הבעייה של הלנת המתים עצמה וכן בדיונים הקשורים בבתי-קברות וסטאטיסטיקה של מיתות⁷⁸.

נושא מרכזי אחר שהיה משותף לשני העיתונים היה העניין בלשון. הברלינישה מונאטסשריפט הירבה לפרסם מאמרים פילולוגיים בשאלות השפה הגרמנית וביטא את שאיפתה של הנאורות הגרמנית להקפיד על טוהרת השפה ובכך לדחוק את השימוש בלאטינית⁷⁹. התופעה המקבילה בהמאסף התבטאה בדיונים הלשוניים בעברית, הסבר מילים נדירות ונרדפות, וכדומה, והרצון להתנאות בביטוי העברי הצח. צד קירבה זה אינו מעיד על השפעתו של כתב-העת הגרמני על מקבילו העברי, אלא מעשיר את תוכנתו על הרקע הגרמני לעניין הרב שהיה למאספים בענייני לשון. השאיפה לחדש את השפה העברית באה אומנם כחלק משאיפת המשכילים להחיות את התרבות העברית, אך היא עוצבה גם כן בעיקבות המגמות הללו בנאורות הגרמנית לחדש את השפה הגרמנית... כמו-כן מצויים בשני כתבי-העת נושאים כלליים משותפים, כגון: חינוך, מדע, היסטוריה ופילוסופיה⁸⁰. מאמרים בנושאי ההשכלה היו טיבעיים לשני הירחונים וכן

78 דת, כגון מתנות בחג המולד, עסק מאמר שנדפס בגיליון ינואר 1784. עוד על התימאטיקה של הירחון הברלינאי, ראה, צמריון, *המאסף* כתב-העת המודרני הראשון בעברית, עמ' 34. על הלנת המתים נדפסו בהמאסף חליפת המיכתבים בין מנדלסון ועמדן בתקמ"ה וכן סידרת מאמרים מאת יצחק אייכל בתקמ"ה ותקמ"ו, ומאמרים בגרמנית. בברלינישה מונאטסשריפט נדפס המאמר על הלנת המתים בגיליון פברואר 1785 – לפני פירסום המאמר הפותח את חליפת המאמרים הנזכרת בהמאסף, וכנראה גם לפני פירסום מאמרו הראשון של אייכל בנושא זה בגיליון אדר תקמ"ה. א' אדר תקמ"ה חל כ-11 בפברואר 1785 ויש איפוא להניח שהמאמר בעיתון הגרמני – בגיליון פברואר – הקדים את מאמרו של אייכל. מאמר בשאלת קבורה בכנסיות נדפס בגיליון ינואר 1784, ומאמר אחר בשאלה אם להעביר בתי-קברות מחוץ לעיר נדפס בפברואר 1784. וכן נתפרסמה סטאטיסטיקה של המיתות והלידות בינואר 1786. עוד על הלנת המתים ראה בספיר *The Age of Haskalah*, עמ' 207-211, ובספיר משה מנדלסון: בכבלי מסורת (תל-אביב, תשל"ב), עמ' 48-52. כן ראה מאמרו של משה סמט, "הלנת המתים", אסופות, ג' (תשמ"ט), עמ' תי"ג-תס"ה. ומאמרו של פאלק וייסמאן, Falk Wiesemann, "Jewish Burial in Germany – Between Tradition, the Enlightenment and the Authorities," *Leo Baeck Yearbook*, XXXVII (1992), עמ' 17-31.

79 נזכיר בעיקר את המאמרים שנדפסו בכתב-העת הגרמני; על המאמרים הדומים להם בעברית, ראה להלן בהערה 88 והטקסט ליידה, וכן במאמרי המוזכר בהערה זו. בענייני לשון נדפסו מאמרים רבים בעיתון הגרמני. לדוגמה, מאמר על מילים מורכבות (compounds) (כפברואר, 1783); מאמר על הבלשן אדלונג, עורך כתב-העת הפילולוגי של השפה הגרמנית שיוזכר בהמשך, באפריל 1783; משמעות מילים (אוגוסט 1783); ומאמר נגד כתיבה בלאטינית (אוקטובר 1783). על השימוש בגרמנית בהמאסף, ראה מאמרו של שמואל ורסס, "המתחים הבין-לשוניים בכתב-העת המשכילי 'המאסף' וסביביו", דפים למחקר בספרות, 11 (תשנ"ח), עמ' 29-69.

80 בחינוך: תוכנית שיוניים בחינוך שהוגשה על-ידי קאמפה (בגיליון אוגוסט 1783 וכן בינואר ובמרץ 1784); שלושה מאמרים בריפורמה בחינוך, חינוך אוניברסיטאי באמריקה וחינוך מיוחד לילדים חרשים (כפברואר 1784) וחינוך צבאי (במאי 1784); מדע: מיתקן למדידת מרחק (ביוני 1783); בנושאי פילוסופיה: מאמר של מנדלסון על החירות (יולי 1783); ניסיון למיון השקפות על מטרת החיים (באוקטובר 1783); כמוסר: המוסר של פעולות האדם (נובמבר 1783); וכן:

מאמרים נגד האמונות התפלות⁸¹. בנושאים אלה יש מן המשותף לשני העיתונים הללו, אך לא באופן בלעדי משום שנושאים אלה נידונו גם בעיתונים אחרים באותו זמן. על-כן אין בכך שום הוכחה להשפעה ישירה של האחד על מישנהו. קיימים גם היבטים אנקדוטאליים משותפים, הנובעים מאירועי הזמן, כגון מאמרים בנושאי החיסון שהופיעו בשניהם⁸².

לסיכום: סמיכות הזמנים של פירסום שני כיתבי-העת הביאה היסטוריונים יהודיים לקבוע, כי היו קיימים קווי דימיון וזיקה ביניהם, והדבר אינו מדוייק לא בכללותו, ובוודאי לא בפרטיו. מצאנו מתוך עיון חלקי, כי אכן קיימות ביניהם זיקות, אך אלו קשורות בנאורות בכללה ונובעות משאיפות דומות – ל'השכיל' את קהל קוראיהם. שני העיתונים משתמשים במונחים דומים השייכים למילון ההשכלה דאז, ונוזקים לחומרי השכלה ולמתכונות עיתונאיות וקונוונציות סיפרותיות מקובלות. אך שימושים דומים אלה אינם מעידים אלא על מגמות אחידות וקרובות בנאורות ובהשכלה, ולא בהכרח על שאילה זה מזה.

כיתבי-עת גרמניים אחרים

יש להניח, שכיתבי-עת אחרים שהופיעו באותה עת עמדו אף הם לנגד עיניהם של יזמי המאסף. אין כל ספק, ש-*Allgemeine deutsche Bibliothek*, בעריכת פרידריך ניקוליי, היה ידוע למאספים. כתב-עת זה התחיל להופיע ב-1765 והמשיך בהופעתו בשנות ה-80 בעת הוצאת המאסף. כתב-העת היה מוקדש לביקורת ספרים בכל התחומים. בשנת 1765 יצאו שני חלקים של כתב-עת גרמני זה. הראשון שבהם החזיק 318 עמ' והשני 316 עמ', כשבכל אחד מן החלקים למעלה מ-20 מאמרי ביקורת ארוכים הממוספרים באותיות רומיות. בסוף כל חלק נדפסו ביקורות קצרות יותר המחולקות למדורים הממוספרים אף הם, אך בספרות המקובלות. מאמרי הביקורת הארוכים כוללים הערכות על ספרים חשובים כגון סיפרו של באסדוב (Basedow) בנושא החינוך, וסיפרו

מאמר היסטורי על גרמניה הקדומה (פברואר 1783). כמו-כן היה עניין בדמויות פילוסופיות כדמותו של סוקראטס (בספטמבר ובדצמבר 1783). בהמאסף, ד' (תקמ"ה), עמ' קס"ו, נדפסה תפילתו של סוקראטס.

⁸¹ בנושאי ההשכלה: מאמרו של מנדלסון "מהי השכלה?" – "Ueber die Frage: was heißt – Aufklären?" (בקובץ של הינסקה, *Berlinische Monatsschrift*, קטעים נבחרים מתוך *Berlinische Monatsschrift*, כרך ד', שנה ב', 1784, עמ' 444, במקור עמ' 193-200), ושל קאנט (שם, עמ' 452). נגד אמונות תפלות: מאמר במאי 1783; קשר עם השטן (ביוני 1783); דוגמה לאמונה תפלה: בקובץ של הינסקה, שם, עמ' 45 ובגיליון מרץ 1784. כמה מאמרים דנו במכשפות (מאי 1784). בנושא ההתקפות על האמונות התפלות בירחון העברי, ראה, לדוגמה, המאסף, ב' (תקמ"ה), עמ' י"ד-ט"ו: 'סגולה' נגד טחורים; שם, עמ' קנ"ג: נגד מינהגי ההבל; שם, ג' (תקמ"ו), עמ' קכ"ד: נגד חיכוט הקבר ועונשי הגיהנום; שם, ד' (ב', תקנ"ו), עמ' קכ"ג: 'סגולה' נגד רעם; האמונה שהרעם נברא לענוש את החוטא, ועוד.

⁸² אף כי מאוריינטאציה שונה. המאמר בנושא החיסון נדפס בברלינישה מונאטסשריפט ביולי 1783, ובהמאסף, ב' (תקמ"ה), עמ' ה"ט-ו.

של משה מנדלסון במיטאפיזיקה ועוד. נושאי הביקורות הקצרות נסבו על תיאולוגיה, סיפרות יפה, אומנות, מתימטיקה, מדעי הטבע ותולדות הטבע, פילולוגיה, משק-בית וידיעות כלליות. הגיליון כלל עיטורי דפוס פירחוניים בסופי מאמרים, שלפחות אחד מהם נראה דומה לעיטורים שנכללו גם בהמאסף⁸³, והמאמרים התחילו באות מצויירת, צורת דפוס שלא הונהגה בעיתון העברי.

בשנת 1783 כבר נשתנתה מתכונת זו של כתב-העת, ובראש הריבעון הופיעו רק כמה מאמרי ביקורת ארוכים (אחד עד ארבעה, במקום 20 ומעלה), ואילו מדורי הביקורות הקצרות נשתנו אף הם וכללו גם היסטוריה וגיאוגרפיה, חוק, השפה הגרמנית, מדע המילחמה, פינאנסים וכדומה⁸⁴. מתכונת הדפוס שלו נשארה דומה, ונוספו בכל כרך דיוקני אישים ידועים, תופעה שהייתה מקובלת בעיתונות הגרמנית, ואף המאסף נהג לפרסם דיוקנים בכמה מכרכיו⁸⁵. למרות כמה קווי דימיון חיצוניים, ההתרכזות בביקורת ספרים בלבד לא אומצה על-ידי עורכי העיתון העברי.

כתב-עת חשוב אחר, *Magazin für die Deutsche Sprache*, שהחל לצאת בשנת 1782, בעריכת הבלשן יוהאן קריסטוף אבלונג (Abelung), אף הוא היה כנראה ידוע לעורכי המאסף. מתכונת הדפוס, שהייתה מקובלת בפריודיקה הגרמנית, גם היא דמתה לזו של המאסף, אך התוכן היה מוקדש כולו לשפה הגרמנית. המאמרים שנדפסו בכתב-עת זה דנו בנושאי הגרמנית הגבוהה, דיאלקטים, כתיב גרמני, ועוד, וכן התפרסמו רצניזיות על מילונים וסיפרי דיקדוק וכדומה⁸⁶. בתוך החומר הלשוני נכללו גם סקירות כרונולוגיות של למעלה ממאתיים משוררים גרמניים בימי-הביניים⁸⁷. גם המאסף הקדיש מקום נרחב לשאלות השפה – העברית. בעשרת הכרכים נמצאו 47 פריטים שונים בענייני הלשון. קרוב לוודאי שאת המגמות הלשוניות הכלליות שאב המאסף הן מכתב-עת זה והן מן המגמות שרווחו באותה עת לחידוש השפה הגרמנית⁸⁸.

כתב-עת מרכזי אחר היה *Der Deutsche Merkur*, שנערך בידי קריסטוף מארטין וילאנד (Wieland) בשנים 1783-1789. היה זה כתב-העת המודרני הראשון שהוקדש לסיפרות יפה בגרמניה, ושנודעה לו השפעה רבה על עיצוב הטעם הטוב בגרמניה ובאוסטריה. רבים מפתביו של וילאנד נדפסו תחילה במרקור, כגון הסאטירה

⁸³ כגון בכרך א', ח"ב, של *Allgemeine deutsche Bibliothek* (1765), נדפס בכרלין ושטיין, עמ' 316. ראה, לדוגמה, עיטורים פירחוניים בעטיפות הצבעוניות להמאסף, כרך ד', מחברת ב' (תקנ"ו?), (1795), ועיטור בכרך ג' (תקמ"ו), עמ' ר"ב, בסוף הכרך. ועוד על העיטורים והציורים, ראה בהמשך בטקסט שלייד הערה 90.

⁸⁴ *Allgemeine deutsche Bibliothek*, כרך 53 (1783).

⁸⁵ דיוקניהם של מנדלסון, וייל, פרידלנדר ועוד נתפרסמו בראש כרכי המאסף.

⁸⁶ *Magazin für die Deutsche Sprache*, כרך א', ח"א (1782), נדפס בלייפציג.

⁸⁷ *Magazin für die Deutsche Sprache*, כרך ב', ח"ג (1784), עמ' 3-92.

⁸⁸ על כך דנתי בהרצאתי "תחיית הלשון העברית החלה בהשכלה: המאסף כמכשיר לחידוש השפה" בכתר-קונגרס לנושאי הלשון העברית שנערך בעיקבות הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות בקיץ תשנ"ז בירושלים. נוסח מעובד ומורחב של ההרצאה יפורסם כמאמר בלשונונו לעם.

הידועה **Die Abderiten**⁸⁹. התבנית הכללית של המרקור הייתה דומה לזו של הירחונים האחרים, שבה עוצב כאמור גם המאסף. המאמרים הופיעו במספור שוטף וללא מדורים. הירחון פירסם שירים מקוריים רבים וכן עיבודים מן השירה האנגלית. נדפסו חדשות סיפרותיות מצרפת ורבים מן המאמרים הופיעו בצורת מיכתבים, כמקובל. גם בו הופיעו עיטורים בראש החוברות וכן ציורי 'כרובים' או מוזות שדמו בחלקם לציורים שנדפסו בשערי המאסף⁹⁰. אל-נכון אף הוא עמד לנגד עיניהם של העורכים העבריים בהכנים את תוכניהם לכתב-העת העברי.

ה-**Deutsches Museum** היה ירחון שיצא לאור בלייפציג ב-1776, והדפסתו נמשכה בשנות הופעתו של המאסף. כתב-עת זה נערך בידי היינריך קריסטיאן בויא (Boie), ובעיצובו החיצון נראה דומה לאחרים. אף בו לא היו מדורים, אך מאמרו מוספרו בסדר שוטף, כפי שהיה מקובל בכיתבי-העת האחרים. כותרת העיתון ועיצוב השער אף הם היו דומים, והמאסף הלך איפוא בעיקבות הצורה המקובלת בפריודיקה הגרמנית. כבר בגיליונו הראשון החל כתב-העת הגרמני לפרסם תרגומים מן הקלאסיקה היוונית, כגון האיליאדה של הומרוס, תרגומים מצרפתית, שירים ומשלים. לעורכו היה עניין בנושאים יהודיים, והוא פירסם משיריו של המשורר היהודי אפריים מוזס קוה (Kuh) וכן תרגומי תהילים של מנדלסון⁹¹.

מסתבר איפוא, כי המאסף אומנם הלך בעיקבות הדפוסים המקובלים בפריודיקה הסיפרותית בגרמניה מבחינה צורנית של הגשת החומר וכן מבחינת התכנים. אך עם כל הקירבה לעיתונות הגרמנית, הצליחו עורכי כתב-העת העברי לעצב לעצמם ייחודיות עברית-יהודית ככתב-עת מקורי שלא על-פי הדפוסים הקיימים. בדרך זו שמרו המאספים על זיקתם למורשת הסיפרותית והרוחנית של העם היהודי תוך חידוש נושאים וצורות על-פי דרישות האידיאולוגיה של ההשכלה ולפי צרכיה.

⁸⁹ **Der Deutsche Merkur** התחיל להופיע בוויימאר ב-1773. ראה גם וברטסון, **A History of German Literature**, עמ' 268.

⁹⁰ **Der Deutsche Merkur**, שירים מקוריים נדפסו מייד בגיליון הראשון, בינואר 1773; שיר מעובד מאנגלית, בעמ' 25; מאמר בצורת מיכתבים, בעמ' 35; חדשות סיפרותיות מצרפת, בשנה ב', עמ' 287. עוד על הירחון, ראה בסיפרו של וילקה, **Wilke, Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)**, II, עמ' 132-133. ראה, לדוגמה, את שער **Der Merkur** לשנת 1773, לפני הקדמת העורך, בגיליונות ינואר, פברואר ויוני 1773, וכן בעירום (!) הפרוטות על הנבל ומסמלות כנראה את המוזות. ברור שאייל הכיר את כתב-העת מרקור; הוא מזכירו בהערת-שוליים למאמרו על הלנת המתים, המאסף, ג' (תקמ"ו), עמ' ר"ד.

⁹¹ **Deutsches Museum**, האיליאדה להומרוס, בתרגומו של בירגר (Bürger), החלה להדפס בגיליון ינואר 1776, עמ' 1-14; מיכתבים מאנגליה נדפסו גם כן בגיליון ינואר 1776; תרגומי תהילים של מנדלסון נדפסו בגיליון מרץ 1778, ושיריו של קוה נדפסו בגיליון ינואר 1784. תרגום מצרפתית: בגיליון פברואר 1783. מאמר על מטסטדיו נדפס בגיליון פברואר 1783. ראה גם בסיפרו של וילקה, **Wilke, Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)**, II, עמ' 141 ואילך.

פריודיקה מהי

על רקע ההתפתחות המקיפה של העיתונות והפריודיקה באירופה במאה הי"ח ועם ראשיתה של הפריודיקה העברית, מן הראוי לבחון את תפיסת התופעה בספרות ההיסטורית והביקורתית המיקצועית במטרה לנסות ולסווג את המאסף בזמנו ובמקומו בהקשר עם הפריודיקה האירופית.

בחקר הפריודיקה האירופית במאה הי"ח, ובעיקר הפריודיקה האנגלית והגרמנית, אין מינוח אחיד לתופעות השונות והמגוונות של העיתונות. החוקרים מתייחסים לכיתבי-העת הזהים במינוחים שונים, שלעיתים עלולים ליצור חוסר בהירות כאשר לתחומי התופעה. בחיבורו על תולדות העיתונות הבריטית, כינה אנדרו (Andrews) את התופעה הזאת במינוח 'עיתונות' ('Journalism'), וכלל במיסגרתה גם את ה-Tatler. דהיינו, הוא מרחיב את תחומי העיתונות לכלל הפריודיקה המסאית. ואילו בלאק (Black), בחיבורו על העיתונות האנגלית במאה הי"ח, כינה את התופעה 'Press', שתרגומה גם כן 'עיתונות', בהתייחסות כללית. בלאק טוען שיש להתייחס להגדרות באופן גמיש בגלל אופייה המשתנה של העיתונות באנגליה במאה הי"ח ובהתחשב בשינויים בתוכן ובפורמאט שחלו בתיפקודם של כיתבי-העת האלה אף ששם התמיד. הוא כלל כיתבי-עת שהופיעו לפחות אחת לשבוע גם אם הם היו מסוג 'עלוני מסות' ('essay papers'), משום שבעיקרם הם פירשו את החדשות, ודחה ז'ורנאליזם ומאגאזינים שלא דיווחו על החדשות אלא רק מסרו סיכומים חודשיים שלהן.

לעומתם, התמקד סוליוואן (Sullivan) באופן ספציפי ב'מאגאזינים סיפרותיים' ('literary magazines'), נושא הקרוב לענייננו. כמובן, מינוח זה – בעיקר התואר 'סיפרותיים' – אומנם מוגדר יותר, אך הכינוי 'מאגאזין' נשאר בלתי מוסבר, אם כי לכאורה הוא מובן מאליו. במיסגרת זו של 'מאגאזינים סיפרותיים' כולל סוליוואן שלוש קטגוריות מרכזיות, על-פי קביעתם של חוקרי הפריודיקה האנגלית גראהם ובונד, שאותן הוא מקבל: כיתבי-העת לביקורת ולסקירות ספרים ('reviewing' or 'critical periodicals'), כיתבי-העת שכללו מסות ('essay serial' or 'periodical essay'), ואלה שנושאייהם הסיפרותיים מעורבים ושהיו בהם עניינים שונים ('miscellany')⁹². מן המינוח השונה 'כיתבי-עת' נראה כי סוליוואן אינו מבדיל בין 'מאגאזין' ל'כתב-עת'⁹³.

⁹² אנדרו, *The History of British Journalism*, עמ' 110, מעורר את הבעיה של סיווג העיתונות שלא התמקדה בחדשות, ומחליט לכלול בה את ה-Tatler וה-Spectator אף כי באחרון לא היו חדשות. בלאק, *The English Press in the Eighteenth Century*, עמ' xv-xiv, מתמודד אף הוא עם בעיית ההגדרה ואף הוא מחליט לכלול מאגאזינים וז'ורנאליזם, ומדגיש את הצורך בגמישות. סוליוואן, *British Literary Magazines...1698-1788*, דן בכיתבי-העת הסיפרותיים והולך בעיקבות גראהם בקטגוריות הנכללות במיסגרת זו (עמ' xviii, viii). הוא טוען שגראהם וכן בונד מסכימים על שלושה נתיבים של הפריודיקה בסוגים הבאים: "The reviewing or critical periodical, the miscellany, and the periodical essay".

⁹³ על תופעת המאגאזינים ראה George S. Marr, *The Periodical Essayists of the Eighteenth Century* (New York, 1970), פרק IV.

בעיית המינוח המדויק אינה מצומצמת רק לסיפורת המיקצועית בזמננו. בתחילת המאה הי"ט ניסה דרייק (Drake) להגדיר את התופעה בכינוי 'עיתונים פריודיים' ('periodical papers'), והוא אף השתמש במונח 'סיפורת פריודית' ('periodical literature'), ואף מונחים אלה מעידים על המבוכה הקשורה בנושא⁹⁴.

מתקבל הרושם שהסיווג ל'שבועונים מוסריים' או 'שבועוני מוסר' שכיח יותר בביקורת הגרמנית, אך גם במיסגרת זו נכללים לעיתים כיתבי-עת סיפורתיים כ'שבועונים מוסריים', דבר המעיד, כאמור, על תהליך מעבר לפריודיקה הסיפורתית⁹⁵. גראהם (Graham) הציע להבחין במיסגרת המושג 'עיתונות' בין הפריודיקה הסיפורתית, דהיינו, כיתבי-עת סריאליים הכוללים שירה, מסות, מיכדה, וביקורת של חיבורים סיפורתיים אחרים, לבין הפריודיקה שעיקרה הפצת מידע או דיעות מיפלגתיות⁹⁶.

חוקר העיתונות האנגלית בונד (Bond) ביקש להגדיר פירסום פריודי כלשהו על-פי דרך הוצאתו לאור, והוא זיהה את ההוצאה הפריודית כפירסום סריאלי, הנושא תאריך ומיספר הגליון, והיוצא לאור בשם חוזר ונמשך, בפירקי זמן קבועים, וללא הגבלת זמן מראש. בהוצאתו החוזרת ונישנית נבדל הפירסום הפריודי מן הפאמפלט או הספר – שהם הוצאה חד-פעמית ומוגבלת – והוא שונה מן העיתון, שעיסוקו בדרך כלל בענייני השעה והפקתו נעשית כדחיפות. בונד מבחין אף הוא בין העיתונים ובין הפריודיקה, ומציע לקבוע את החלוקה של הפריודיקה הסיפורתית על-פי הצורה הסיפורתית וכסיוע – על-פי הנושאים. הוא מבחין בשלוש קטיגוריות עיקריות: ז'ורנאל המסות; המאגאזין המעורב וכו' נושאים שונים ('miscellany-magazine'); וכיתבי-עת לביקורת. הקטיגוריות המישניות כללו כיתבי-עת למאמרים למדניים, סיכומים היסטוריים, דיאלוגים, שאלות ותשובות, שירה, מיכדה ומכתבים. קריטריון אחר לסיווג שמציע בונד נקבע על-פי מגמתו של כתב-העת, כגון הוראה ולימוד, או גרימת הנאה, אך סיווג זה, לדעתו, לוקה בשיטחיות ואינו ברור⁹⁷.

בתוך המיסגרת הסיפורתית הציע וילקה (על-פי פרוץ [Prutz]) לקבוע הבחנה נוספת המבדילה בין עיתונות שיסודה המחשבה הביקורתית ועיתונות שבעיקרה היא פיוטית. כמובן, קיימת טיפולוגיה המשלבת את שתי המגמות לכלל איזון ביניהן. מסתבר איפוא, כי הסיווג אינו חד וחלק⁹⁸.

⁹⁴ Nathan Drake, *Essays, Biographical, Critical, and Historical...*, I (London, 1809), עמ' 1, וכרך ב', (London, 1810), עמ' 485.

⁹⁵ וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, I, עמ' 3; קירשנר, *Die Grundlagen des Deutschen Zeitschriftenwesens*, I, פרק III, עמ' 103; מארטנס, *Die Botschaft der Tugend*, עוסק רק בשבועוני המוסר.

⁹⁶ Walter Graham, *English Literary Periodicals* (New York, 1966), pp. 14-15.

⁹⁷ ראה, בונד, "Introduction," *Studies in the Early English Periodical*, עמ' 3, 15.

⁹⁸ וילקה, *Literarische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts (1688-1789)*, I, עמ' 3. בהצעתו הוא נסמך על פרוץ, Robert E. Prutz, *Geschichte des deutschen Journalismus*, שיצא במקורו בשנת 1845 בהאנובר (Hannover) ובהוצאת פאקסימיליה בגטינגן (Göttingen) ב-1971.

כיצד נוכל לסווג את המאסף לאור הקריטריונים שהוצעו על-ידי החוקרים הנזכרים? ברור שכתב-העת העברי יסווג כפריודיקה מעצם הופעתו החודשית (בדרך כלל; צמריון טוען שהוא הופיע כריבעון). אין כל ספק, שיש לשייך את המאסף לכלל הפריודיקה הסיפרותית, משום החומר הסיפרותי הרב המצוי בו, העניין בסיפורת המתחדשת, ושאיפת עורכי-שימש במה ליצירה מקורית. אך הגדרה זו אינה כוללת את מלוא התופעה הכלולה בכתב-העת העברי. על-פי יתר הקריטריונים המנויים לעיל ניווכח, כי המאסף גולש מתחום אחד למישנהו, ואי אפשר לייחדו על-פי קריטריון זה או אחר. כמה מן ההגדרות המפרידות בין היבטים שונים של כיתבי-עת מתאימות ברובן להמאסף בלא כל הבדל. המאסף הוא איפוא כתב-עת בינת-חומי המשלב גם יצירה וגם הגות. ניתן גם למיין במיסגרת הפריודיקה הכללית, שנושאה היו רבים ומגוונים. מאידך גיסא, המאסף לא היה שווה לכל נפש ומאמריו הופנו לקהל אינטלקטואלי משכיל. רבים מן המאמרים שנתפרסמו בו היו מאמרים למדניים ומחנכים. מגמת ההוראה הייתה חשובה לעורכיו. אך עם זאת, הייתה גם מגמה לגרום הנאה לקורא – הנאה תרבותית אנינת-טעם... בד בבד, שאף המאסף להפיץ מידע ואף להטיף לדיעותיו המשכיליות.

התופעה הייחודית הגלומה בכתב-העת העברי הביאה לסיווגים מוזרים, כגון סיווגו של קירשנר המונה את המאסף ברשימת כיתבי-העת שהופיעו בגרמניה ומגדיר אותו כ'תיאולוגי', אף כי הוא מציין שכתב-העת העברי כלל גם סיפורים ומיכתבים⁹⁹. אכן, נכללו בו מאמרים תיאולוגיים, ונידונו בו שאלות הלכיות, וכן פירושי פסוקים מן המיקרא, מה שהביא את קירשנר לקביעה מצומצמת זו, אך מגמתו הכללית רחוקה מלהתגדר כ'תיאולוגית'.

שאלה חשובה חייבת להישאל: מה מקומו של המאסף ביחס לשבועוני המוסר. סורקין טוען שהמאסף צועד בעיקבות שבועוני המוסר בהטיפו למוסר חילוני על-ידי לימוד התרבות והאסתטיקה והדגשת הלשון¹⁰⁰. אך גם אם הוא 'צועד' בעיקבות שבועוני המוסר, המאסף אינו יכול להיחשב כשייך לקטיגוריה של 'שבועוני המוסר', על אף נושאי המוסר הרבים שנדפסו בו ועמדתו ביחס למוסר.

⁹⁹ קירשנר, *Die Grundlagen des Deutschen Zeitschriftenwesens, II*, עמ' 189, מס' 2812.

¹⁰⁰ סורקין, *The Transformation of German Jewry*, עמ' 59.